

ВІКТОР ВЕР

РИСУНКИ

Тихо в залах цих,
креслять
 риси
 руки,
над шифром
 схем
 і цифр
схилились
 конструктори.
В безхитких ритмах
 ричаги
 машин —
 трюм...
 дек...
 бункер...
: — рисунків
 сині аркуші
 в лініях
 везерунків
 струнко.
А десь
 день - в - день...
труд...
 бруд...
 люди...
: в грудях рудень
 гудом
 гуде
щоб руди
 рудої
 груддя.
Щоб плином
 плюнувся в ґрунт
з пломеню домен
 чугун,
щоб стала
 у шквалах
 крізь шал
листами
 з - під вальців
 сталь.
І в луни

гуди	Похитуючись
ундвер -	ритмом
- вуда	в лад
трелі :	платформи
путь	до моря
буде	— туди
„Будо -	де: гавань,
буді -	пароплави,
- вельний“.	гамір — над

і
вмпелами дим.
Де корпус
на корпус
хвиль біля,
шківів,
молотів
спів,
де стапель —
заскаба біла —
стиком
листи
підвів.

На сталь
деталі
з рисуноків
: — зруб...
стик...
шруб...
руб...

за крейдою
кернер лунко
врубує
центрів зазуб.
Ацетилен
зелено ріже,
цмокає дірки,
станок
і от

вже лист рижий
на місце
підносить блок.
Везерунками
ліній

струнко,
рисуноків
сині

аркуші.
: — трюм...
дек...

бункер...
В ритмах
безхибних
ричаги
машин.

С. ЖИГАЛКО

УНОЧІ

На яку сатану ото він лізе так рано на явора з сокирою, коли сьогодні неділя? Зовсім незрозумілі вчинки отого старого чоловіка з ріденькою борідкою і синіми очима.

Ставить драбину, озирається, вилазить до перших гілляк, зрубує їх, тоді швидко лізе назад, струшуючи з дерева цілий дощ срібно-холодної роси. Роса падає йому за коміра, на лице, але він не відчуває холоду, він наче збожеволів, або робить злочинне діло, — не ховав би так похапцем сокири під зрубані гілляки. А може злодій він, краде паливо.

Церковний сторож бачить це все з вікна своєї сторожки, та не виходить. Він жде, що далі буде, не дарма ж сторож з сільради зрубав перші гілляки і сховав під ними сокиру.

А той справді робить щось надзвичайне і неприпустиме у неділю. Бере якусь білу дошку і прибиває її як раз під свіжими сучками, оглядає дошку, чи рівно прибита, тоді стрибає на землю і закурює. Курить і поскубує свою ріденьку, сру борідку.

Церковний сторож не може всидіти у своїй сторожці. Повагом іде він до явора, вітається з сторожем з сільради, та той чомусь не подає руки. Власне, йому ніколи зараз, він так поспішає, ну, ясно, — здоров, — та й більше нічого.

Бере на плечі драбину, з під гілля висмикує сокиру, засовує її топористим собі за халяву і хоче йти. Він такий стомлений, прости господи, бо сьогодні неділя, такий стомлений! — хитрим, круглим оком позирає на дошку. Такий стомлений, а втім може з приятелем закурити, не більше.

— Самосадик! — каже церковний сторож, з усієї сили стримуючи себе, щоб не глянути на дошку. — На наше жалування не куритимеш турецького.

Він навмисне забуває, що приятель його тепер одержує на місяць не вісім карбованців, а круглих дев'ять.

— Може й так! — кидає кудись у землю сторож з сільради, згинаючись під драбиною і з далекої кешені виймає зім'яту „розкурочну“. — На, угощайсь, вони мені вже остогидли!

— А піп листа одержав, од поміщика з закордону! — несподівано перебиває церковний сторож.

І ні слова про дошку, хоч би глянув на неї. Наче то муха сидить на яворі, а не дошка. На яку сатану тоді вона так довго прибивалась?

Обидва довго мовчать. Курять і спльовують. Сторож з сільради драбину перекладає на друге плече — вона йому давить. І ні слова обидва.

— Що це ти прибив? — тихо питає церковний сторож.

Приятель здригується. Він ладен уже кинути драбину на землю і розповідати про дошку довго, без кінця.

— Сідало курам, чи що? — продовжує церковний сторож.

Аміль. Кінець усьому. Драбина опиняється на плечі, сторож з сільради не озираючись зникає за рогом вулиці.

На явора сіла ворона. Гойднулись віти, бризнула роса на церковного сторожа. Він здригається, зводить лице угору, на мить стає нерішучим, — тоді вилазить на явора, руками чіпляється за дошку і на ній читає: — „вулиця Денисенкова“. Сторож, наче лантух, падає на землю і хоч збив коліно, — не кривиться. Його очі широкі, він нічого не розуміє, чи просто збожеволів.

Правда, він став багато чого не розуміти, саме тепер, коли у селі почались такі дивні історії, що раніш було й увісні не побачиш.

Сторож безнадійно розводить рукою, ще раз озирається на явора — іде до церкви. Сьогодні свято, він мусить дзвонити.

І в холодній синяві нового дня покотивсь густий, мідяний дзвін. Він довго продержавсь у повітрі, звився до неба і розтав там навіки.

Це значить, що минув тиждень і настала неділя, котра теж мине, як минала і сто років тому. Це був закон, котрого ніхто не смів порушити.

Та закона цього порушено. Порушилось і ще дещо у селі і той явір, де прибіта була сьогодні нова дошка.

Таке життя усіх законів.

*

Справді, хто міг подумати? Ніхто. Адже-ж у селі є і аптека, пошта, сорок і один старець, три члени комнезаму, два шевці і сільрада, де головує колишній фельдфебель з рудими вусами. Є ще кооператив з касиром і кривий листоноша.

Це все є, так же вірно, як двічі по два чотири.

Є ще у містечку один комуніст, син чорнороба Денисенка, та він поїхав десь до столиці і комуніста забули.

Повз село проходить залізниця з маленькою станцією. Інколи там кричать паровози.

Цілий тиждень у селі тихо, хіба що гукне заїжджий барахольник, гукне на всі свої повні груди і враз змовкне, наче злякавшись свого голосу у цій тиші.

Увечері люди лягають спати. Уночі грають зорі, а над маленькою річкою зводиться густий туман.

Церковному сторожеві розкіш. І сторожеві з сільради. Вони палять цигарки, лягають під церквою і сплять. Їм нікого боятися.

Коли ранком ударить дзвін — усі знають, що тиждень минув і настала неділя. Люди ідуть до церкви.

Першими проти церкви займають своє місце сорок і один старець, з величезними торбами, але ці торби до кінця відправи завжди бувають повні до завязки. Далі йдуть жінки, за ними три члени комнезаму у салдатських чоботях, стають комнезами біля дверей, як ті біблійні митарі, схилиють голови і так простоюють до кінця відправи.

Після усіх уходить голова сільради з рудими, як жар, вусами. Вилазить він на криласа й одразу бере басом.

По обіді усе село іде на станцію дивитись на маневри товарних поїздів. Сорок і один старець приносять сюди свої торби і шматки хліба дешево продають приїжджим кондукторам, а голова сільради приходить з портфелем, що пошив йому один швець з старої халяви.

Він чіпляється до кожного паровоза, їздить од семафора до семафора поки одубіють йому руки, або коли гаряча пара вдарить у лице.

Увечері приходить поштовий поїзд. Кривий листоноша забирає пошту, люди поспішають додому, щоб рано лягти і завтра почати трудовий тиждень.

На вулицях тоді ні душі. Усі сплять. Церковний сторож іде до свого приятеля, уходять вони у сільраду, курять тютюн, часто позираючи на годинника. Їм треба 12.

Це цікава дванадцята година. От уже рік, як вони що-ночи чекають на дванадцяту годину.

Щоб якось збути час, — вони читають лозунги на стінах, критикують їх, п'ють воду і курять тютюн. А в тім вся увага їхня на старому годинникові, де замість гирі вісить праска і розбита чорнильниця.

Нарешті стрілка стає на 12. Сторожі гасять лампу й опиняються у темряві. Виходять на вулицю. Їм іти не так уже й далеко. Отут, за рогом, де густий вишняк і калина.

Перелазять тина, зупиняються як раз проти вікна високої, нової хати. Сторожі тихо умошуються на землі, очей не спускаючи з вікна.

У вікні раптом з'являється світло, та вікно заповнене фіранкою. Не може ж Ганна сидіти з незапненим вікном, сама, як палець, бо чоловік її ось уже рік десь у місті на тракторних курсах. Це всі знають, а що серед ночі світло у Ганни, — нічого дивного, з кожним буває, ну, сон страшний приснився, жінка молода, лампу запалила, щоб не страшно.

Хе, їй що-ночи, рівно о 12 годині сняться погані сні! — шепочуться сторожі, зручніше умошуючись під тином. Вони чогось ждуть.

Незабаром з темряви, у світло од вікна вкрадається якась маленька, наче дитяча тінь, прилипає вона до Ганниного вікна і не ворушиться.

Сторожі знають, що це горбатий палатурник Гриша, той, що прочитав усього Маркса, а тепер читає біблію і плаче над нею і сміється, — кажуть. Це туз, а не горбатий Гриша, не підходив би він під Ганнине вікно уночі.

Сторожі сіпають один другого за поли. Хе-хе, та хіба вродлива Ганна коли дозволить собі з горбатим, вона і в хату його не впустить. Дивак Гриша, та й годі.

Несподівано гасне світло у вікні, на дворі стає ще темніше, а під хатою чути здавлене ридання.

Це плаче Гриша. Він плаче що-ночи під Ганниним вікном, коли там гасне світло.

Сторожі дуже тихо ідуть назад. Їм чомусь ніяково. До самого ранку вони не можуть заснути, не розмовляють між собою, тільки часто курять тютюн.

І знову приходить ранок, кожний мусить починати жити по своєму, як кому наказала доля.

Така вже доля...

І Денисенко, що син його комуністом, — теж живе по своєму. Старому чорноробові доля показала тернистий шлях, та він і не думає зійти з нього. Доля вередлива, як дівчина, Денисенко знає це і тільки сумно посміхається, коли яке лихо збілить його і так сиву голову.

Удосвіта він ховає за пазуху окраєць хліба, бере ножа і йде у сусідній березняк над річкою різати молоді гілки. Пізно йвечорі

приносить десяток березових мітел, вузлик печериць, або ягід. Все це несе на станцію, бо містечко не може купити мітел у тих, що мають синів комуністів.

Денисенко стукає до начальника станції, його впускають на кухню, він вклоняється куховарці, каже їй добрий вечір і важко сідає на ослін. Йому дають теплої страви, дають грошей і окраєць хліба на завтра. Мітли кладуть десь до льоху, поки вони там погниють.

У начальника станції у льоху уже тисяча Денисенкових мітел, він може ними вимести цілий світ, та не відмовляється іще взяти який десяток.

— Приносьте, діду, ще мітел! А син ваш пише?

Так, син пише, він бачив самого Калініна, Денисенків син і говорив з ним.

— Так не забудьте принести ще мітел і печериць, ягід там! — каже начальник станції, дає старому тютюну, а на прощання тисне руку.

Та Денисенко більше не приносив на станцію мітел і не збирав печериць. Він застудився, пролежав довго у нетопленій хаті, а як зміг звесгись, — вийшов з хати і ліг проти сонця на призьбі. Вся постагь його була зігнута, руки тримтіли, лице схудло, подібний був до мерця.

По обіді, спираючись на два ціпки — пішов до сільради.

Часом він не думає стати головою сільради? Батьки комуністів щось багато про себе думають, коли зважуються іти туди, де їх зовсім і не просять. Не робив би мітел, ледаця! — думає церковний сторож, визираючи з-за церкви. Він хоче щось гукнути Денисенкові, сказати хоче щось прикре, щоб у того й ціпки вилетіли з рук. Та той увійшов уже у сільраду, скидає шапку і стукає до самого голови.

Він прийшов усього на одну хвилину, усього на один момент і просить зобачення, коли що не так скаже. Він просить тільки, щоб йому допомогли грішми, або харчами. Трохи грошей, він же такий немічний, пролежав стільки...

— У нас не богадільня! — каже голова. — Мало вас таких дармоїдів.

Це правда, це страшна правда. Коли що не так — зобачте, Денисенко піде. Він тільки дуже слабкий і скоро вмере. Трохи грошей, або харчів.

— Немає, сказано! — кричить голова. Він такий заклопотаний, роботи по горло, а йому перешкоджають. — Може б ти, діду, вийшов звідци?

Денисенко вийде. Не помирати ж йому отут? Витре рукавом свої очі й вийде. Прощайте, спасибі вам.

Дряхлий чорнороб виходить на вулицю, почуває, як світ йому паморочиться, хапається за тинка, щоб не впасти, — але усім тілом, горілиць падає на суху землю і не ворухиться. Не чує Денисенко, як дико регочеться під церквою сторож, не помічає, що до нього підбігає горбатий Гриша, бере його собі на плечі і несе. Гриша ледве втримується на своїх кривеньких ніжках і дуже подібний він зараз на покалічену блоху, що все таки намагається стрибнути.

Горбатуму не легко, він почуває, що йому рветься щось у середині, та все таки приніс зомлілого додому, поклав на лаву і довго ще витирав долонею своє спітніле, червоне лице. Тоді накрив Денисенка рядном, зачинив двері і, скрипнувши зубами, — став писати листа. Заклеїв конверта і знову зіціпив зуби.

Горбатий Гриша чомусь страшенно лютий зараз. Очі йому червоні, лице бліде, а на скронях понабрехали жили.

Та всі каліки люті. От кривий листоноша, тільки однієї, усього однієї ноги не має, а лютий і недобрий чоловік став. На що йому

було приглядатись до листів, що виймав їх з поштової скриньки? Чомусь одіклав листа, адресованого у столицю до Денисенкового сина, комуніста, одіклав, тоді обережно, наче які святощі, поніс листа на-нальникові пошти. У того засвітилися очі, похапцем розірвав конверта, проглянув листа і зараз же побіг до голови сільради.

Ну, це велика дрібниця, голова сільради і не скривився. Нічого дивного. Нехай собі.

А цієї ночі горбатову Гриші хтось переломав ногу, коли стояв він під Ганниним вікном. Нехай там не стоїть, не вік же ходити туди сторожам, наче їм свої роботи немає.

Хе-хе, вони ще й досі регочуться, пригадуючи, як підскаочив Гриша, закричав не своїм голосом, а Ганна погасила світло. Тепер Гриша ходить на милиці, такий дивак!

Сторожі не ходять уже під Ганнине вікно, вони сплять під церквою, а ранком замітають вулицю.

Та цієї ночі вони прокинулися від страшного грому. У церкві забрязчали вікна. Десь злякано заскавучав собака. Сторожі перехре-стились, а коли помітили, що грози не було, у небі грали зорі, а на траву лягла роса, — перелякано сховались у сторожці. Ясно, нечувана річ, — грім під чистим, росяним небом.

Ранком була новина.

Таки дійсно щось не гаразд з отим Денисенком. Не дарма він так злиденно жив і його син комуністом. На яку сатану було йому серед ночі перекидати синові речі, наче дитина яка. Та цього мало божевільному старому, хіба не казав син, коли виїжджав, що не треба брати в руки, бо буде лихо, нехай собі лежить спокійно. Старий і не брав її, а чомусь саме тепер, серед глухої ночі не витерпів. Узяв бомбу, вона розірвалась, а разом з нею і старий чорнороб Денисенко. Цілком незрозумілий вчинок. І голова виконкому цього не розуміє, і начальник пошти, і кривий листоноша і всі, хто прийшов подивитись на покійника.

Денисенкові одірвало руки і пробило груди. На стінах кров.

Нічого приємного, просто гидко. Можна було сюди й не приходити. Але чого тут треба горбатову Гриші? Він тиснеться, штовхає людей милицею і вилазить наперед, як раз до покійника. Довго вдивляється у мертве лице, повертається тоді до голови сільради й оком не моргнувши, — каже:

— Ти своє діло зробив! — і виходить.

Так і сказав голові сільради горбатий Гриша, от що цікаво!

Дивак він великий, наче голова сільради розірвав бомбу, а не вона сама. Не нянька ж Денисенкові був голова. Та що тут говорити, доводиться тільки червоніти за Гришу, оце і все. А в тім, голова сільради колись має поговорити з Гришею, десь на самоті, навіть сьогодні, сьогодні й поговорить, питає його, яке то він діло своє зробив.

Та Гриша зник, наче під лід пішов. Його шукав кривий листоноша і голова сільради. Стерегли його уночі на вулиці. Начальник пошти чомусь уночі став ходити з рушницею кругом Гришиної хати, коли вірити чуткам. Та це була брехня. Начальник пошти пізно повертається з полювання, а що раз виходив з під Гришиної хати, — то там, здалось йому, сидів заєць, чи скажений собака. Дякуйте йому, що він хоче врятувати містечко од скаженини, так то...

Денисенка поховали без попа за кладовищем, у бур'янах, де ховали усіх, хто накладає на себе руки. Хату його забили і на цьому кінець...

Знову сторожі сходяться під церквою, палять тютюн, сідають на ганок і куняють. Інколи перекидаються словами. Їм скучно.

— А Ганна світить...

— Досвітиться, кажуть, чоловік її скоро приїде.

— Буде тоді...

— Кому буде? — питає церковний сторож.

— Попа уб'є. Нехай не ходить...

— Голову уб'є, він більше туди вчащає! — чомусь виправдується церковний сторож.

— Буде їм обом і їй разом...

Коли звертає на північ — сторожі лягають і сплять.

І от, серед ночі сторож з сільради тривожно сіпає приятеля за рукав.

— Ти чуєш?

Той не глухий і все чує. Обое дрижать, наче в пропасниці.

— Це його душа! — шепоче церковний сторож. — Просить поховати з попом.

Знову мовчать. Їхні серця б'ються швидко, а в голову дзвінко прибиває кров.

А над забитою Денисенковою хатою хтось розпучливо голосить, здається, кличе собі на порятунк. Цей одчайний крик уночі був такий жакливий, що сторожі не могли навіть рушитися з місця, не те що сховатися у сторожці. Робилося моторошно. По тілі виступав холодний піт.

Потроху крик почав стихати. Сторожі сховались у сторожці, запалили лампу і довго дивилися на темні шибки, нічого не розуміючи. Коли перший страх минув, — церковний сторож промовив з тремтінням у голосі:

— Це душа його болить і плаче...

Або це Гриша. Може з глузду з'їхав і лякає людей.

На дворі крик несподівано уривається. Благословляється на світ.

Другої ночі те саме, тільки крик стає більш розпучливим, здається, увесь світ ридає над своєю долею.

— Я кину службу! — запевняє у край переляканий сторож з сільради. — І на що нам було перебивати Гриші ногу, гріх узяли на себе. Він утопився напевне і це його душа.

Сторожі сидять у сторожці і прислухаються. Вони почувають, що волосся їм на голові піднялося і потерпло.

— На що було нам перебивати йому ногу...

— Мовчи! — дико скрикує церковний сторож, переляканих очей не зводячи з вікна.

Щось злегенька шкрябнуло у шибку. Сторожі погасили лампу. За дверима почувся голос. Та це говорив голова сільради, щоб його пустили.

У сторожку увійшов блідий голова і начальник пошти з рушницею. Сторожам одлягло од серця.

— Ідіть з нами! — каже голова. — Я не можу так заснути!

У нього на лобі блищать свіжі краплини поту.

І четверо ідуть на крик до Денисенкової хати. У небі повзуть чорні, важкі хмари. Десь далеко, наче під землею, — сумно виє собака. На обрії зірниця. Коли блисне вона, — здається, хмари зупиняються і суворо дивляться униз.

Одразу крик над Денисенковою хатою вихоплюється такої сили й розпачу, що кров захолонула у жилах. Та крик зараз і вмер. Стало

ще моторошніше. Але четверо людей уже перелазять тин, зупиняються під Денисенковою хатою і не дихають. Од забитої пустки віє могилою.

Несподівано над головою щось зашуміло і знову розлігся лиховісний, страшний крик. Усі попадали на землю, тільки начальник пошти не рушивсь. Він звів рушницю і вистрілив. Під ноги йому упала велика сова...

Смішно, зрештою, якась погана птиця наробила такого шелесту.

Шелесту! Та ніхто і не думав лякатись. Що попадали? Церковний сторож поступивсь у рівчачка, він схопивсь за приятеля, а той поволик за собою голову сільради, оце і все...

У містечку тільки й балачок, що про сову, але ніхто з цього не сміявся. Не до сміху тепер у містечку. І все через того Денисенка. Його смерть спричинилась до цілого ряду страшних випадків. Жив би горбатий Гриша і касир з кооперативу.

Ну, хто міг подумати? Просто, узяв і повісився на горищі. Усі бачили, що він замкнув крамницю, навіть посміхнувся до якоїсь жінки, а дома повісився.

Люди довго ламали над цим голови. Дехто казав, що касира зрадила його дружина і касир з горя заподіяв собі смерть. Це вірно, бо чомусь дружина не побивається над мертвим мужем, тільки стоїть, склавши руки і дивиться у землю.

Балачки і пересуди пішли далі. Хтось запевняв, що касирові відмовила чогось якась удова, він цього не міг стерпіти і вдався до поворозки. Удови у містечку не було ніякої, от що дивно. То чому не Ганна відмовила касирові, та Ганна, що чоловік її ось уже рік на тракторних курсах? О, та може людину занепастити, така безсоромниця, не прийшла глянути на покійника, наче то не людина, а собака повісився.

Касира поховали, одімкнули крамницю і зараз же замкнули назавжди. Не може ж крамниця бути без грошей, дуже просто — без шеляга грошей. Глянули до скарбниці, а там порожньо. Не питаєш у касира, бо він мертвий, краще замкнути крамницю, списати крам і розподілити його між пайовиками.

Так і зробили. Начальник пошти узяв собі мануфактуру, голова сільради сорок пар нових чобіт, кривий листоноша в'язку тарані, а трьом комнезамам дісталась велика грудка сірої соли...

Знову сторожі сходяться під церквою, мостяться один біля другого, сплять. Тепер їм зовсім мало роботи і не йдуть вже під Ганнине вікно, бо зник десь горбатий Гриша. Сторожам нудно лежати. Ганна і та не світить серед ночі. Скучно.

Сторожі лежать на ганку, курять, мимоволі позирають на Ганнину хату, але там темно, сумно, берези посхилялись і наче журяться. Ясно, і цієї ночі буде темно у Ганниному вікні, сторожі можуть собі спати. Вони й лягають. Раптом церковний скорож здригається, зводиться на лікоть, пильно вдивляється у темряву.

— Ти бачиш?

Сторож з сільради не сліпий, він теж бачить, що у Ганниному вікні з'явилося світло і заколихалась фіранка.

Сторожі зриваються, біжать, крадькома перелазять тина, падають у бур'ян. Їм усе видно. Світло з вікна далеко розрізує темряву, тримить, наче живе срібло. Несподівано з темряви виходить горбата тінь, прилипає вона до вікна і завмирає.

Сторожі не втримуються з подиву, вони так голосно ахають, що горбатий Гриша одривається од вікна і зникає у густій ночі.

Це дуже дивно, Гриша з'явився і вже без милиці. Та чому саме тепер Ганна запалила лампу, от чого сторожі не розуміють. Вони сидітимуть тут до самого ранку, не можуть вони так піти, не довідавшись про все.

Вони міняють позицію, лягають на землю і ждуть. Лежатимуть до смерті, сторожі знають, що вилежати можна усе, чого тільки захочеш.

Незабаром хатні двері прочиняються, виходить звідти якась висока тінь, чомусь тривожно зупиняється, тоді йде на вулицю.

Сторожі шепочуться. Вони ладні кричати, реготатись, качатись по землі, та Ганна довго стоїть у дверях, наче жде когось. Може й піде, усе може бути, коли піп од неї вийшов, то чому ж не може трапитись чогось більшого.

Сторожі не воруються. Їм навіть здається, що серця їхні б'ються, як молотки. Прилипають вони тісно до землі, приглядаючись до незнайомої постати, що наче з землі виросла перед ними. От так раз! — постать сходить на ганок, бере Ганну за руку і зникає разом з нею у сінцях.

Сторожі підводяться, знизують плечима і йдуть назад. Лягають під церквою, два рази підряд палять тютюн, мовчать. Нарешті перший озивається церковний сторож:

— Наче наш голова пішов...

— А хто ж більше, він і є.

— Така розпусниця, Ганна...

Цигарки гаснуть. Стає холодно. Десь крикнув голодний ворон. Над річкою гойдається сивий, густий туман..

А ця неділя, — рідко коли такий день трапиться, сонячний, з синім, глибоким небом, де зрідка пропливе прозора хмарка і розтане.

Сьогодні ніхто не сидить дома, по обіді усе село вийшло на станцію дивитись на маневри товарних поїздів.

Маневрувало аж три паровози. Начальник станції був у новому червоному картузі і вимашених чоботях. Скрізь почувалось свято. Голова сільради їздив на кожному паровозі, вилазив на тендера, махаючи звідти людям рукою. Навіть затяг був пісню. Він може держатись однією рукою і не впаде, нехай не лякаються люди, що паровоз жене, як скажений, до семафора. Ну - да, ризикує життям голова сільради, чого доброго може опинитись під колесом. От уже не рукою держиться, а двома пальцями... ух! — паровоз свистить, люди не дихають, під колесом опиняється тільки портфель і його розрізало надвоє.

Ну - да, у портфелі були дуже важливі папери, вони знищені, замість них якісь шматочки з літерами, такий жах. Тепер голові хоч вішайся, або замикай сільраду, — найважливіших паперів нема, от у чому лихо.

Люди дивляться на голову сільради, їм стало його жаль, адже ж людина може відобрати собі життя, треба йому допомогти зараз-же, вимагати, щоб начальник станції склав акта. Ну, ясно, усі, хто письменний, — підпишуться, що пропали важливі папери з сільради. І пиши зараз же і складай акта.

Начальник станції риється щось у шматочках паперів, довго приглядається до літер, тоді хитає головою. Він не може скласти акта, папери підозрілі, нічого важливого. Хіба напише, що упав портфель з якимось паперами і його розчавило колесом.

Голова сільради узяв собі копію з акта, влячним поглядом обвів людей і, хитнувши головою, пішов у містечко. Він навіть не хоче проїздитись на новому паровозі, що підходить з сусідньої станції. Ну, це

не біда, голова прийде на станцію другої неділі, але чому ніколи не побачиш тут Ганни, що чоловік її десь на тракторних курсах? От що дивно! Ніхто її й у лице не бачив ось уже три місяці. Вона навіть наймичку свою прогнала, молоду дівчину Настю. Це правда, бо сама Настя виходить з гурту і стверджує. Так, Ганна її прогнала саме тоді, коли чоловік її написав, що скоро приїде. Ганна тоді плакала, її дуже нудило. Взагалі дуже чудна стала Ганна.

Та людей це не дуже то й обходить, бо саме заходить сонце, з болота тягне гнилою рибою, стає холодно і люди можуть іти додому, поки не пізно. Вони рано ляжуть спати, все затихне у містечку, тільки сторожі довго палитимуть тютюн і розмовлятимуть під церквою. А може й поспнуть...

Та сторожі навіть не дримали. Ця ніч здорово далась їм у знаки.

От вони умошуються на своїх свитках, хочуть заснути,—як повз церкву пробігає горбатий Гриша просто до Ганниної хати. Сторожі звелись були, та знову полягали,—мало чого не вигадася каліка. Вони курять, дивляться у небо, спльовують і розмовляють.

Говорять про все, аби тільки збути час.

Спалахнула у небі зірка, зробила дугу і погасла.

— Упала зірка! — каже один сторож. — Не довго живе.

— Як людина, живе, — тоді умре.

— Все так. І ми помremo.

— А роса велика, буде спека.

Сторожі надовго замовкають, чи що думають, а може сумно їм, що впала зірка. Вони теж падали, схоплювались і знов падали. Таке життя. Усі падають і не встають більше.

— А піп матушку бив учора, кричала дуже матушка! — каже церковний сторож. — Попи теж б'ються, як і наш брат.

— Глянь, знову Гриша! — зводиться сторож з сільради. — Що з ним трапилось?

Справді, з Гришею сталось щось незвичайне, він біжить прудко, наче хто його переслідує.

Сторожі схоплюються, — вони не можуть влжати — поспішають за Гришею і падають просто у бур'ян під Ганниною хатою. Гриша уже стоїть під темним вікном, такий непорушний, як камінь. Несподівано з хати вихоплюється болісний стогін, тоді крик, довгий, страдницький, здається, наче то замордована душа прощається з своїм тілом. Раптом все змовкає, Гриша стоїть під вікном, він подібний зараз на лихо вісню тінь.

Сторожі не підуть звідци, вони сидітимуть у бур'яні до самої смерті, адже ж їхні душі чули крик і стогін, сторожі ще не так у нас і старі, щоб їм причувались голоси з того світу.

Знову вихоплюється з хати стогін, за ним невиразне бурмотіння, наче прокльони. Гришина горбата тінь ще більше згорблюється, а сторожі ясно чують, що він схлипує. В цю мить хатні двері з розмаху прочиняються, звідти вискакує якась постать і, голосно ридаючи, біжить вулицею до річки, а за нею, наче тінь, поспішає Гриша, він щось кричить, когось благає і зникає у темряві.

Прибігши до річки, сторожі чують тільки плески води, хтось там задихався, боровся з кимось, нарешті почувся Гришин голос. Він випірнув з води, підпливав до берега і важко стогнав. Йому не вистачало сили.

Сторожі схопили його за рукав і витягли на беріг, разом з ним мертву Ганну. Церковний сторож перехрестився. Його приятель почав діставати тютюн, але замість його витяг хусточку і скинув шапку.

Це вже зовсім неймовірна історія. Утопилась Ганна, а її витяг з води горбатий Гриша. І головне, серед ночі, серед темної, глибокої ночі, коли усі сплять.

Та Гриша не дає навіть опам'ятатись сторожам, він хоче, щоб вони йшли туди, куди він їх поведе, більше, вимагає цього. Оцей мокрий, як ряска Гриша. І вони слухаються його, вони спантеличені і зовсім нічого не розуміють. Не знають, куди йдуть.

А Гриша веде їх до Ганниної хати, он куди їх веде! Уходять у хату, запалюють сірника і скрикують. Один Гриша мовчить, світить лампу, вікно запинає фіранкою, тоді йде у запічок. Всі троє нахиляються над купою пелюшок, та ніхто уже не вигукує здивовано, наче у рот води набрали...

І мовчать, тільки воруються. Дивно, що ці двоє близнят хлопчики не кричать, хоч тільки що народились, от що дивно, тільки воруються.

Гриша бере немовлят на руки, довго милується ними, тоді дає сторожам по дитині. Вони беруть, виходять за Гришею мовчки, наче які злочинці. Діти починають кричати. Їм затуляють рота.

— Тільки не подушіть! — каже Гриша.

Але чого вони ідуть до попа? Що затіяв Гриша — часом він не думає зараз хрестити дітей?

Ну да, вони зупиняються перед церковним будинком, тарабанить Гриша у шибки і першим увальюється у прочинені двері. На нього дивиться сонний, переляканий піп.

Але, що тут розуміти, усе дуже просто і ясно, Гриша подає йому дитину.

— Так, це твоя дитина, твоя і Ганнина!

Піп може зомліти, або скрикнути. Та цього не робить, а простягає руки і бере дитину. Так би й давно, тепер Гриша може вийти.

На дворі церковний сторож хоче утікати, він же віддав дитину, йому треба стерегти церкву.

— Не згорить твоя церква! — шипить Гриша, виймає револьвера і крутить барабана.

Іде, церковний сторож іде, то він так сказав, хіба й пожартувати не можна? Церкви ніхто не вкраде, він же й сам знає.

Підходять до високої, білої хати з віконницями і ганком. Тепер почав упиратись сторож з виконкому. Умре, а не рушить з місця, нехай околіє ця дитина, хіба він батько цій дитині? Сторож не піде з цього місця, йому конче треба йти до сільради: хто, як не він — сторож.

Гриша націлюється з револьвера просто на сторожа, хоче стріляти.

— Іду! — шепоче той. — Уже йду!

Гриша стукає револьвером у вікно, шибка вилітає звідти, а в хаті одразу засвітилась лампа.

Та голова сільради не простягає рук до дитини, нащо вона йому. Він кричить, наступає на Гришу, він розчавить його чоботом, як того гробака, от що зробить голова сільради, нехай свідками будуть сторожі. А Гриша уперто мовчить, тільки блідне з лиця і стискує зуби. Тоді виймає револьвера. Голова сільради одразу тихшає, схиляється плечем до одвірка і просить.

— Узяв би, та жінка...

Гриша наводить на нього зброю.

— Давай, давай уже! — скрикує голова і бере на руки дитину.

Більше нічого. Сторожі ідуть до церкви, на мить зупиняються глянути на Гришу, що він там робить під тином. Гриша бере лице своє в долоні і голосно, наче дитина, плаче.

Він іде, зупиняється, знову іде, поволі зникає у темряві...

Не встигло зійти сонце, а село знало, що Ганна, породивши близнят, утопилась, а її з води витяг горбатий Гриша. І молоду, вродливу Ганну поховали за кладовищем у бур'янах, рядом з Денисенком, що син його комуністом десь у столиці, котрого почали вже й забувати у містечку. Може б і зовсім забули, коли б він сам не приїхав. А він приїхав.

Ніхто не вийшов на станцію зустрічати його, один тільки горбатий Гриша. Та що з того, хіба стане комуніст говорити з якоюсь калікою? А Денисенко вийшов з вагону, радісно потис Гриші руку й обое разом поволі пішли у село.

Молодий Денисенко був високий на зріст, широкий у плечах, мужній, з сміливими очима,—хлопець. Був у шкіряній куртіці і високих чоботях. З кешені у його визирав синій револьвер.

Він зупинивсь проти своєї хати, виламав двері, запалив свічку і довго розмовляв з Гришею. Разом і спали вони, накрившись шинелею...

Другого дня село не вийшло на роботу. Яка може бути робота сьогодні, ніхто й за холодну воду, навіть голова сільради не сидів у своєму кабінеті, йому там не сиділось. Він довго ходить по хаті, зупиняється перед Ганниною дитиною і знову ходить. Тоді бере дитину й несе її до сторожа з сільради.

— Сховай мені, де хочеш! Нехай не кричить, щоб не почули!

І знову ходить по хаті, позирає на двері, палить тютюн, ламає пальці і вони тріщать у його, наче сухі гілочки. Раптом прибігає сторож, падає на лаву задиханий. Він так поспішав, стомився, не може й слова вимовити.

— Він пішов, пішов на могилу!—нарешті вимовляє сторож.

Чортова робота, не менше. Голові сільради хруснули усі пальці, він біжить городами на кладовище, ховається у кушах і не дихає. Де там дихати, коли так твердо ступає отой комуніст до батькової могили, ще здалеку скидає картуза і виймає хусточку.

Голова сільради наступив на гілочку, вона тріщить, а він блідне з лиця і прикидає до землі. Але молодий Денисенко не чує, як тріщать гілочки, він тихо підходить до батькової могили, схиляє голову на груди, так стоїть довго, тоді дивиться у бік на Ганнину могилу, схиляється перед нею на одно коліно і завмирає. Голова його низько схилена на груди.

Чи спить голова сільради, сон йому такий—але він ясно бачить, що Денисенко падає на Ганнину могилку, обхоплює її двома руками й плаче, як дівчина. Комуніст і плаче. Голові сільради чомусь стало страшно, він ніколи не думав, що комуніст може плакати, він біжить назад, забирає у сторожа Ганнину дитину, несе її додому, ясно собі не усвідомлюючи, що робить. На йому лиця немає, руки його дрижать, чого доброго може упустити на землю дитину і вона вб'ється. Ну, як раз. Нащо було йти повз криницю? Руки задрожали, дитина падає у криницю, а сам голова ховається у повітці...

Сю ніч сторожі не лягають спати, вони ходять під церквою, ідуть до сільради, ні словом не озиваючись один до другого. Говорити було ні про що. Денисенко був і поїхав знову, не сказавши нікому й слова, наче й не було його зовсім. Голова сільради завтра буде копати нову

криницю, а ту засипле, бо там вода погана. Сторожі підрядились на цю роботу, вони добре зароблять. церковний сторож купить собі нові чоботи, а його приятель обов'язково придбає кожуха.

Роботу почали зранку. Копають нову криницю і цією ж землею засипають стару, де погана вода. Робота важка, посувається непомітно до вечора тільки половину криниці засипали, та коли б не сама голова, та й цього не зробили б. Він допомагав копати, робив за двох і не почував втоми, наче криниця йому потрібна зараз. Копали і вночі, сторожі матимуть за це добрий могорич, могорич буде, тільки прошу, візьміться жвавіше.

Та кінчати довелося не так то уже й швидко. Уранці все село бігло за кладовище до Ганниної могили. Горбатий Гриша був мертвий. Такий дивак, вийшов до Ганниної могили, ліг з нею рядом і вистрілив собі у голову.

От цього вже ніхто не міг зрозуміти, рішуче ніхто. Нехай плакав молодий Денисенко, не дивно, він любив Ганну змалечку, усе містечко знало, але Гриша, горбатий Гриша! Хіба каліка може любити, ще чого вигадайте! Сміх один і тільки.

І сама Гришина смерть не змогла нікого переконати, що й каліка може любити так само, як і всі люди. А в тім смішно з Гриші...

Смішно й попові, він навіть регочеться, аж сльози котяться йому з очей, коли бачить, як його жінка бере на руки Ганнину дитину і цілує її в лоб.

— Хе-хе, хлопчик гарний, повний і жвавий. Попада не може намилюватись ним, довго приглядається до дитини і каже попові:

— І очі й носик,— усе твоє!

Хм, твоє! Чого ж не його, хіба він узяв би собі дитину, коли б вона була не його.

— Забудь про це! шепоче піп.—Про це забудь!

А містечко не могло забути другої Ганниної дитини. Адже ж, здається, було двоє, хіба сторожі збрехали, треба спитати їх, не можна забути цього, друга дитина була у голови сільради. І люди йдуть до криниці, де працюють сторожі. Ті присягаються, хрестяться, вони дитину віддали, вона й зараз у голови, нехай їх грім уб'є, коли неправда. Не ззлі ж вони, прости господи, дитину, хліб поки що родить добре, не вашої там дитини.

— Ви нам зубів не заговорюйте!—кричать люди.—Де дитина? Може ви помилились, може була тільки одна дитина, то кажіть!

— Нехай помилились—погоджуються сторожі і копають далі.—Нехай буде одна дитина, як хочете

— Так би й давно!—кажуть люди і розходяться. Не будуть же вони стояти у сторожів над душею, нехай собі копають криницю.

Сторожі кінчають роботу. Увечері до них вийшов голова, глянув на засипану криницю, постояв трохи і мовчки пішов назад. Сторожі миють руки, пробують воду з нової криниці, курять і собі йдуть додому.

Уночі церковний сторож силить сам. Курить тютюн і жде приятеля. Тоді ходить і знову сідає. Може приятель стомився, спить, як убитий, а може не вийде зовсім. Церковний сторож вийшов на вулицю і зупинився здивований. Він бачить приятеля, котрий іде до голови сільради, стукає у двері, двері прочиняються, у них зникає сторож. Чого йому там треба, він же ніколи туди не ходив, його й не кликали туди ніколи. А зараз пішов і довго не виходить.

Де там вийти, коли голова не пускає. Приймає, наче родича свого або кума. Поставив пляшку горілки і миску сала. Угощайсь, скільки

твоя душа хоче. І сторож угошається. Голова наливає, а він п'є, п'є багато, аж сльози йому котяться з очей.

— Дитину Ганнину я віддав у друге село, сестрі своїй! — позіхаючи каже голова. — Тільки про це ні пари з уст, нікому і церковному сторожеві ні слова. А вдосвіта на яворі приб'єш цю дошку! — витягає з під столу нову дошку. — І про це нікому й слова і церковному сторожеві, приб'єш так, щоб він і не бачив. Він же твою свиню колись убив, пам'ятаєш?

Ну, ясно, хто може забути це? Сторож з сільради до смерти пам'ятатиме кривду, яку заподіяв йому церковний сторож. І після цього зустрічатись? Ніколи. А випити ще може. Вдячний. Добре, приб'є дошку, про дитину ні слова і церковному сторожеві плюне у вічі, коли той почне що питати.

— Ну, йди вже! — каже голова, замикаючи двері. — Тільки, щоб ніхто не бачив, коли прибиватимеш дошку...

Цілий день люди товпились під явором, ніхто не йшов на станцію. Станція не пропаде, вона з заліза і каменю, але що написано на дошці? Денисенкове прізвище, та на яку сатану воно? Ніхто не знає. На явора вилазили сміливці, сідали поверх дошки, сотий раз читаючи Денисенкове прізвище. Дехто сповіщав, що дошку прибито дебелим, новим гвіздком з круглою голівкою, не більше.

Минув день і ніхто не зрозумів, нащо і до чого прибито на яворі дошку. Хтось подав думку зірвати дошку, або замазати її у дьоготь, та розважніші радили про це й не говорити голосно. Не ясно? А коли це прізвище не покійника Денисенка, а його сина, комуніста? Він приїде вдруге, — тоді що? Може він буде головою сільради, все можливе. Ну, ясно, головою сільради можна бути, він комуніст і все там.

Справді, нехай їй біс цій дошці. Хто прибывав її, той нехай і сушить нею голову. Зараз вечір і треба лягати, щоб виспатись на завтра...

Уперше приятелі не разом. Церковному сторожеві страшно самому під церквою, де понависали темні клени, він узяв калатало, ударив у нього, згук різко покотився під кленами й замовк. Сторож кинув калатало, воно нагонить нудьгу на душу, здається, наче усе вимерло на світі, тільки калатало розбуджує мертвий спокій землі. До чорта калатало, церкви ніхто не вкраде.

Сторож іде до сільради, кличе приятеля, але той не озивається. До смерті не озветься, сидітиме мовчки. Що, врешті, він має з тією церковною мишею? Той гукає, зупиняється, запалює цигарку і тихо йде назад до церкви. Сторож з сільради ладен уже побігти за приятелем, зупинити його, поговорити з ним, мало хіба цікавого трапилось за цілий день. Може б це й зробив сторож, уже накинув свитку на плечі, щоб іти, як у цей момент біля церкви щось загомоніло, озвався до когось церковний сторож і знову гомін і сміх.

Може то перехожі якісь, або злодії, хочуть ограбувати церкву. Сторож з сільради став прислухатись. Він ніяк не може розібрати, що саме говорив церковний сторож і до кого.

Та й сам церковний сторож не одразу зрозумів, хто йому став серед дороги. Саме хотів піти в сторожку, як на його гукнули. Дві постаті зупинились у темряві і ждали.

Підійде, сторож зараз і підійде, він нічого не лякається, його не злякаєш.

— Не спиш, діду? — спитав один з двох.

Чого має спати сторож, на те він і сторож, щоб не спати.

— А ви хто будете? — став призиратись сторож до незнайомих. Вони зареготали. Їм чомусь смішно. Така росяна ніч, холодно, а їм смішно.

— А ви хто будете? — знову питає сторож і змовк.

Йому стало ніяково, а може й страшно. Він же не осліп і не спить. Ясно ж бачить перед собою молодого Денисенка і Ганниного чоловіка.

— Ніч холодна! — каже сторож. — Осінь скоро, да...

Він провалиться крізь землю, або утіче в сторожку. Молодий Денисенко і Ганнин чоловік. Сторож ступає крок назад, ховається у темряві і зникає в сторожці. На вулиці тільки засміялись.

Церковний сторож не може заспокоїтись, йому треба з кимось поговорити, розказати про все, як було, коли б тут його приятель. І ходить церковний сторож по сторожці, розумом добираючи, чого мають приїхати Денисенко та Ганнин чоловік? Коли б тут його приятель.

Та той не забарився. Він увійшов у сторожку, сів на лаву, пильно приглядаючись до приятеля.

— З ким ти говорив? — нарешті спитав він.

— З Денисенком...

— З Денисенком?

— І чоловік Ганнин з ним.

Сторож з сільради почав крутити цигарку. Це вже історія, не дарма приїхали вони обидва.

— А чого приїхали, не питав?

Ні, церковний сторож не питав, йому стало тоді страшно, він пішов у сторожку, а вони засміялись.

— А я спитав би! — тихо каже сторож з сільради. — Ну, як ти думаєш, чого вони приїхали?

Приятель хотів висловити свою думку, та в цю мить щось стукнуло у двері, кашлянуло і в сторожку увійшов голова сільради. Був без шапки і блідий.

— Стережете? — кинув він, падаючи на лаву. — Ну й стережіть. Я тільки глянув, чи не спите. Дайте тютюну.

Йому дають тютюну і мовчать. Їх дивує голова, чи він п'яний, а може з ним щось трапилось.

— Ви не спите й добре! — наче зо сну каже голова сільради. — Мое діло служба, аби діло робив.

Його лице чим далі блідне, стає як крейда, цигарка падає з рук він уже кричить:

— Хто причепиться до мене, що я не роблю свого діла? Нехай вони глянуть, нехай глянуть у сільраду! Паперів не стало? Та хіба усе село не бачило, як їх розчавило колесом на станції? Усі бачили. І ви бачили, правда бачили?

Ну, да, сторожі були тоді на станції і бачили, як паровоз розчавив портфель з дуже важливими паперами. Там дуже важливі були папери — кажуть сторожі.

— Я і не боюсь! — кричить голова сільради. — Вони комуністи, — але я їх не боюсь!

Нарешті він змовкає, палить другу цигарку, щось наче думає, питає:

— Ви нікого не бачили на вулиці? Двох людей?

Бачили. Власне, тільки церковний сторож бачив, але не впізнав, що то за двоє.

— То з сусіднього села! — заспокоюється голова. — Ходили десь на заробітки. А справді, ти не впізнав їх?

— Святий хрест, що ні! — клянеться сторож. — Темно було!

— І не боюсь, нікого не боюсь, нехай він і комуніст! — роздумливо, наче сам до себе говорить голова сільради. — От що хлопці! — звертається уже до сторожів. — На яворі дошка, це значить, що ця вулиця буде Денисенкова, так щоб звали. Все може бути. Коли він приїде, — щоб сказали, що це його вулиця. Я його не боюсь, та все таки він комуніст, своя людина, давно не був дома, ну, це ясно. А люди ж бачили, що паровоз розчавив мого портфеля. Не буду ж я голову свою класти під колесо замість портфеля, хе-хе...

Ще раз сміється сухо і моторошно голова сільради і виходить у двері.

Сторожі переглядаються між собою. Вони усе зрозуміли, їм стало жаль голову сільради. Він такий щедрий, за роботу біля криниці заплатив дуже багато. А зараз може повіситись, або кого вбити. Такий страшний з лиця.

— Ходім! — каже сторож з сільради.

Підходять до явора, сторож з сільради довго дивиться угору, туди, де, дошка, хоче уже вилазити на дерево, але одразу передумує, витягає тютюн, подає його приятелеві.

— Давай закуримо. Це не наше діло. Їм більше треба.

— Кожний живе по своєму! — погоджується церковний сторож так байдуже, наче з лиця свого згонить муху.

Вони курять, дивляться на зорі, кутаються у свитки, бо стає холодно.

Скоро осінь. На зиму церковний сторож думає собі купити кожуха з великим кудлатим коміром, а його приятель обов'язково матиме повстяки. У них можна сміливо вистояти цілу зимову ніч.

Вони ходять од церкви до сільради і назад.

Їм нікуди поспішати.

Туди й назад..

О. К.

* * *

Клейноди осени кленові прапори
пошарпані і кровію облиті
спадають з чорних вигострених вітів,
що мов списи піднесли догори.

Під ноги падають уривки хорогов
в задумі хиляться заgonи полонені
і віддають землі, колись зелені, клени
для килиму і золото і кров.

В алеях оливо химернорухих хмар
Зливається з листами золотими,
і стереже примружений лихтар
далекого села доми і дими.

* * *

Тендітна і струнка, лагідна і лукава
з бровами дивною і нам чужою вроди
ви певно створені, щоб слухати пригоди
морських дослідників кривавих.

Підперши голову, тонкий схиливши стан
в м'ягкій фотелі біля груби сісти
і слухати чудні казки і вісти,
що їх розкаже брехливий капітан.

Про дальні острови привабні і незнані
про дикунів, про скальпи і папуг
у сивих тютюнових димних смугах
сиділи б ви і слухали до рання.

Він весь об'їхав світ і з капшуком табаки
крім люльки, злочинів і пляшки рому
до старосвітського і чопорного дому
привіз пригод чудесний смак.

І так сиділи б ви в задимленім покої,
а вітер віяв би і скиглив в димарі,
Хитаючи розбиті лихтарі
На розі вулиці старої.

ГНАТ ХОТКЕВИЧ *

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

(ДРАМАТИЧНА ТЕТРАЛОГІЯ)

ПЕРЕД СЕЙМОМ ЕЛЕКЦІЙНИМ

Варшава. Сеймова зала, але не засідання. Тому присутні й *gente minoris*. Сенатори, посли. Безперестанний рух і гомін

Шляхтич з провінції. Я, проше пана, не можу зрозуміти одного: та же королевич Ян Казимир єзуїт, особа духовна?

Станіслав Лясковський (каштелян варшавський). Хо-хо!.. Він духовну гідність зложив ще тоді, як у покойного короля синок помер!

— Звонхал пісμο носем.

Провінціял. І знов же королевич Карло Фердинанд теж духовна особа?

Лясковський. Але що з того? Він теж заздалегідь вистарав у папи звільнення з духовного стану на випадок вибору.

Провінціял. Як тут у вас...

Олександр Любомирський Ян-Казимир старший, тому він є перший кандидат.

Криштоф Ходкевич (воевода віленський). Що з того, що він старший, коли це безголова людина.

— І ні до чого нездатна.

— Авантюрист.

— Легкодух і марнотрат.

— Головне, що його і вступі, як то кажуть, не впіймаєш.

— А скільки він процесів мав! Навіть з братом.

— Та що з братом! У нього були процеси навіть із власними слугами!

— І вічно в нього грошей нема, вічно він у грошевих тарапатах.

Андрій Масальський (воевода брестський). Хмельницький виразно стоїть за кандидатурою Яна Казимира — се я вам кажу.

Андрій Грудзинський (воевода равський). Козаки чомусь сподіваються, що з вибором Яна полагодились їх конфлікти з Річчю Посполитою. Даремне!

Адам Горайський (каштелян хелмський). Але, на рани боскі, скажіть мені, як і коли прийшло до союзу козацества з Яном?

Масальський (іронічно). Цієї таємниці ніхто не знає...

— Нема жодної таємниці: гран дука з Осоліна все те уладив.

Андрій Грудзинський. Кажуть, ніби Хмельницький кілька разів говорив, що як тільки виберуть Казимира, — зараз отпаше шаблю й лук відложить, а Казимирові *debitum obsequium et reverentiam*¹⁾ віддасть.

— Бреше.

— А все ж, як буде так побіждати, то спиниться хіба над Вислою.

Павел Пясецький (біскуп перемиський). Як би сам господь бог не стримав Хмелька — певно він був би вже у Варшаві.

Петро Парчевський (біскуп смоленський). То правда... Велика опіка божа над ойчизною нашою, коли го-

Станіслав Карнковський (каштелян добржинський). Ох, нещасливе, тричі нещасливе оце *interregnum*¹⁾.

— І хто єсть причиною того всього вогню великого — от би спитати кого свідомішого.

— Хмельницький каже, що то їм король звелів бити ляхів. І листа показує.

— Ото ж то й ми на провінції чули щось подібне.

Ян Косаковський (каштелян мстиславський). Що там „чули“. Це вже *publica vox*²⁾, у всіх місцях *increbuit*³⁾. — Що власне?

Косаковський. А що якщо би привілеї якісь козакам запорізьким за печаттю мали бути видані, що ними козаки дуже хлюбляться. (Єжино). Цікаво би тільки знати, з котрої би то канцелярії вийшло? Та спитати б їх милостей панів печатарів *cuius et mandato*⁴⁾ видані були ті привілеї.

Криштоф Рудоміна (каштелян полоцький). Слухай, пан. Усі ми добре знаємо, що це шахер-махерство Осолінського, але доказати того нічим не можна.

Косаковський. Як то неможна? Та я...

Рудоміна. Ну що, „та я“? І нічого. Ми були теж розігналися читати листи, пи-

¹⁾ Міжкоролівство.

²⁾ Голос народу.

³⁾ озпросторюється.

⁴⁾ З якого рішення й поручення.

* Уривок з нового твору Гн. Хоткевича „Богдан Хмельницький“, що в скорому часі надрукує Кооп. В-во „Рух“.

Князь Володимир Острозький. Найгірше, панове, те, що він має чужоземні звички, вибирається по чужоземному, має нахил до чужинців, не любить польської мови й звичаїв... Засяде на троні, оточиться самими чужоземцями — як би не відновилися часи ганебної пам'яті королеви Бони.

— (Сусідові тихенько). З якої це пори стали так йому дорогі „звичай польські й мова польська“?..

Олександр Любомирський. А всеж без причини поминати старшого на користь молодшого не годиться.

Варшицький Станислав (воевода мазовецький). А ви знаєте, панове, що покійний король на смертній постелі поручив вибір власне Яна Казимира?

Лесньовський (каштелян подляський). Се ще треба доказати. Бо я чув, що король Владислав, умираючи, казав вибрати або Ракового, або французького королевича. А про Казимира й Карла казав, що то духовні особи та й вдачі поганой обидва.

Варшицький. Ні. Король Владислав, умираючи, казав, що гордість та впертість панів польських підняла усобну війну ошу. Отже на королівство треба людини, яка вміла б заспокоїти державу. А такою особою є тільки королевич Ян-Казимир.

Криштоф Конецпольський (воевода белзький). Мусимо короля собі такого вибрати, аби взяте берло в меч на свавільного неприятеля обернути зумів. Аби його пурпура кров'ю неприятельською зачервоніла.

Криштоф Тишкевич. Який з пана воеводи ретельний слуга королевича Казимира... А брат пана інакше мислить. Пан воевода забуває лише про хиби королевича.

Олександр-Діотр Тарло (воевода любельський) (підсміюючися). А я думаю, що хиби королевича Яна-Казимира тільки на користь йому виходять.

— Як так?

Тарло. А так, що всякі охотники до влади й впливів

сподь отого неприятеля так засліпив, що по такій великій перемозі він перемогти не вкористав, коли міг би ніде не стрінути опору.

Станислав Цецишевський (каштелян лівський). Як не як, а мусимо признати чоловікові тому тагнам moderationem¹⁾, коли він, знаючи нашу неготовість, на саму навіть звістку про смерть короля не пішов далі по шляху перемог.

Казимир Пенкославський (каштелян радомський). Кажуть, що він тільки під примусом настував на кварцяне військо і взагалі з сердечним жалем крові християнської розлиття поносились...

Кобержицький Станислав (каштелян гданський). Щастям своїм, кажуть, і найменше не уносився, і з нещастя нашого жодної радості й потіхи немає. Прагне сидіти собі за Дніпром у спокою і там, при старих свободах і звичаях Речі Посполитої, служити ойчизні.

Павло Сапіга (вітебський воевода). Таки ж і він сам і молодці його великі від різних осіб переносили кривди й урази — се багато людей признає.

Каспер-Зигмунд Ліпський (каштелян равський). Кажуть навіть, що він і взагалі нічого спільного з хлопцями не має. Він шляхтич і має заміри шляхецькі. А що до нього чернь пристала, то він у тім невинен.

— Але ж чернь піднялася за його приводом?..

Ліпський. Чернь підіймалася сама, і цілком випадково повстання Хмельницького совпало з бунтами хлопів.

Богуслав Радзивіл. А я думаю, що все те не від ласки Хмельницького та його благородної вдачі, а просто від невміння зорієнтуватися. Який би він не був, отой Хмельницький, але він син свого пригнобленого народа, який давно вже не правив, відвик від влади, взагалі не мав на чім гостити своєї політичної думки. Тому поставити одразу правильний дія-

сані козаками до різних магнатів, розпитували самих послів козацьких, розпитували шляхту тих околиць — і що ж?.. Жодних слідів!.. Ні, брацішку. Діло зроблене порозумному, і Осолінського те пер не вкусиш.

Одвірний (при дверях). Його милость пан Юрій Осолінський, канцлер коронний, і його милость Альбрехт Радзивіл, канцлер Великого Княжества Литовського!

(Всі низько кланяються).

Осолінський потрясає якимсь папером. Ось!.. Ось лист його милости, пана гетьмана коронного! Ось datum: 21 листопада минулого року! Рік тому!.. Читайте!.. „Військо Запорізьке мало не щодень суплікує мені, що нечувани й невимовні від панів піддастих і слуг його милости короля кривди поносить. Поля, сіножаті, пасіки, гумна й що тільки в козака подобається — відбирають, самих козаків б'ють, убивають. Може прийти до того, що міліція згине, або... Слухайте! Слухайте!.. — або яку на ойчизну звалить бурю і з жалю кинеться до яких остачинних засобів... Ой!.. Чете? Се рк тому було сказано. А я теж саме кажу вже від кількох літ! А за те мене звать „козацьким батьком“. Ну, от і маєте! До А. Радзивіла. Чого ж пан мовчить? Чого пан мовчить.

Альбрехт Радзивіл. Що ж мені говорити? Знаєш, пан, — як упале на ведмедя шишка, то він урчить, а якщо ціла голига, то він мовчить! І в інших краях бували ребелі, але наша буде, мабуть, найсуворіша, бо ніде так не давили підданих, як у нас. Пан біг не за що більше покарав державу, тільки власне за опресню хлопів хлопами ж опримував.

Сапіга Казимир-Лев (підканцлер литовський). Правда, правда. Мов з язичниками поводилися панове поляки з хлопцями, не дбаючи, що то ж християни, так само Христом викуплені, отже можуть спастися, дивись, скоріше, ніж ти.

Юрій Глебович (воевода смоленський). І я вже не раз казав своїм сусідам:

¹⁾ Велику поміркованість.

мають надію, що іменем такого нездатного короля можна буде правити в дуже легкий спосіб.

Тишкевич. Хто ж ці „охотники до власті“?

Тарло. А он хочби отой махер старий (киває на Осолінського). Се ж він головає гайти корону на голову Яна, аби зробити його знаряддям у своїх руках.

Казимир Беневський (каштелян волинський). Слухайте, панове! А що я ще довідався про Осолінського, так ви собі й не уявляєте!.. Юрій Понятовський, полковник у Новгородку у Сіверським, казав мені, що йому писав Осолінський, ніби вся Річ Посполита хоче бути під царською рукою, і царя собі королем мати, і з Москвою за одне бути.

— Та що пан каже?

Беневський. Слово гонору. А Понятовський сидить на границі і вже написав о тім севським воеводам на пограниччя.

— А по моему, панове, надаремне намагаєтесь на Яна. Людина освічена, оборотна, знає закордонні відносини, бо багато подорожував. І військовий досвід має, се ми бачили ще по московській війні — що ж іще?

Юрій Любомірський. Прошу не забувати, що на Яна-Казимира переходить титул шведського короля.

— Велике діло!.. Що з того тигулу, коли він не має жодної практичної вартості.

Данилович Ян-Миколай (підскарбний великий коронний). Але відділювати його від польської корони теж нема рації, бо за його зречення можна буде щось у Швеції виторгувати.

— Що ж наприклад?

Данилович. А хоча би Естонію.

Володислав Любецький (один з дисидентів). А ми поважаємо королевича Яна за його толерантність у справах віри.

Юрій Немирич. А ваш Кароль занадто підлягає впливам єзуїтів.

Денгоф Жигмонт (староста сокальський). Головна річ у тім, що Кароль

гноз своїй роботі козак-русин не може. Занадто довго були приспані політичні здібності русинів. І Хмельницький — син свого народа, і в нього думка формується мляво, дозріває нескоро, вертиться важко, як погане млинове колесо. От вони розпочали з нами боротьбу, але во ім'я чого? Во ім'я якої ідеї? Оті їхні вічні народово-релігійні жадання та всякі інші тому подібні дрібниці та дурниці — отож і все. Те, що вони нас побили — се акт великої ваги, признаю, але як ті побіди використовуються? Аж ніяк. У козаків заперло дух від радості, як у того хлопчика-пастуха, що боровся з панським сином на березі річки, поборов несподівано для самого себе — і стоїть, роззявивши рота. І радісно йому до смерті, що панича зборов, і страшно: а що ж тепер буде? Страх бере верх, і пастишок тікає.

— Ха-ха!.. Цікаве порівняння.

Богуслав Радзивіл. Чи не теж бачимо й тут? Бодай на мене власне таке враження роблять усі оті вагання Хмельницького, коли він, після двох побід, цофнувся нараз до Чигирина; оті його чудернацькі „пункти“, які представив Тугай-Бей Потоцькому. Жолд, бач, їм залеглий виплатити просять, реєстр збільшити до 12 тисяч... Се то ці, коли вони без усякого реєстру могли збільшити свою армію хоч до 100 тисяч. „Аби до давніх прав і вільностей припущені були“... Се тоді, коли вони шаблею могли взяти собі права, які б тільки хотіли... І так усе. Могли по Сян покотом іти — а вони потягли назад. Що ото маєтки панські палять та орендарів вишають, так то ще не діло. Треба мати думку творчу. Треба безладні збукхи, некоординовані виступи зуміти збити в одну гармонійну силу, з одною ціллю — і от тут і маємо їх слабе місце, от тут ми їх поб'ємо. Бо хлоп зостанеться хлопом, як ти його не назови: чи Хмельницьким чи Барабашем.

— Чи Кіселем...

з рук праці їх, кажу, живете, вони на вас риблять, а ви їх так не шануете. Чи не кличе ж той утиск до бога?

Ян Пац (хорунжий литовський). Чому ляда хлопство паствиться над нами? Чому ляда гультьяство нас гнєте, а ми аж ніяк тому опертися не можемо? А се тому, що поки вб'ї зі столії панських живилися, поти панів безпечні були. Тепер же, коли панове зі здирства жебраків почали жити, — от ті жебраки й хліб у панів забрали й самих їх б'ють.

Микола Абрагамович (воевода троцький). Орендарів за факторів узяли й ними вірних богові утискали. Орендар і секретар, і дворянин. І вийшов він миліший від християнина.

Микола Гнєвош (біскуп куявський). А я думаю, що коли би бога щиро боялися, — ніколи би не впали в таку біду. А то в якій ціні у нас була релігія? В якій ціні свята? В костьолі гада-нина, обмови, хваління достатками. Вдома — забави з чаркою при громаді. Що в тім доброго?

— Дійсно, не шабля козацька, а гріхи наші нас так розігнали.

Замойський Петро (номінат перемиський). Нещасні часи до нас прийшли... Гнів божий за гріхи явно показується... Що - день страшні новини в Короні. А хто винен? Ти, грішнику безбожний, ти!.. Через тебе костьолі спустошені, в тривозі капеляни й люди побожні, кров розливається на всі сторони, і нема оборони... Гине наша сила, а бридкий бусурмен з того тріумфує й готує пута. Панянки кричать, плачуть діти при грудях матерів, сльозами й кров'ю затопилися пороги, — о, жалю безконечний!.. І чого ж далі сподіватися? Настане дорожня, люди будуть умирати з голоду, підуть хороби... Хто ж порятує ойчизну нещасну?..

Станислав Пстроконзький (біскуп хелмський, єзуїт). Взиваймо до Панни Пречистої вдень і вночі: „Зоре небесна, пречиста паненко!.. Здоров'я людського заранній

не любити війни, а тепер часи військові.

— Просто мало освічена людина, і нам він не підходить.

Ян Конецпольський (воевода серадзький). Хто мало освічена людина? Се, може, пан малоосвічена людина, а королевич Карло... ми його добре знаємо.

— Ну, і ми ж його добре знаємо!

Ян Конецпольський. Не марнотратник, людина ошадна, рахункова, добрий господар. Може це власне де-кому не до смаку?

— Маломовний дуже.

Ян Конецпольський. То се хіба хиба? Строгий, завзятий...

— І скуний.

Ян Конецпольський. Чому вже й скуний? Що не любить банкетів, ловів та шумних забав? Просто ошадний.

Криштоф Тишкевич. За те зібрав гроші...

Володимир Острожський. А головне — що він наш. З Польщі нікуди не виїздить, чужинців не любить і навіть близько їх до себе не підпускає.

— За те шляхту близько до себе підпускає: коли кому яка потреба — сміло йди, поміч буде.

— Тут, брацішку, каша така, що нам, провінціалам, і не розбіртися. Скільки тих агентів між шляхтою крутився!.. До всіх сенаторів і вельмож листи розписані, трохи не що дня бенкети то тої то другий кандидат уряджують, дарунки один перед одним гонять. Карло обіцяв сто тисяч дукатів дати на військові потреби та 600 жовнярів вислати проти козаків своїм коштом. А Казимир почув це, та й собі давав військо наємне збирати. Каже: „А я три тисячі жовнярів поставлю“.

— Хо-хо-хо!..

— Тут таке, брат, пішло, що й сам чорт не розбере.

Одвірний. Віконт Louis d'Агріжон, надзвичайний амбасадор Франції!

Станіслав Лясковський (каштелян варшавський). О!.. Крутило клятий!..

Б. Радзивіл усміхнувся на дотеп. Вище свого колективу підскачити трудно, а колектив козацько-руський стоїть низько. Вони можуть розгромити нас під Жовтими Водами, під Корсунем, може й ще де; припускаю навіть, що вони дійдуть сюди, візьмуть Варшаву, але в кінечнім рахунку перемога буде за нами, бо наш колектив культурніший і може видвигнути десятками таких людей, яких козаки шукають в одиницях.

— задумливо. Втім є частка правди...

Б. Радзивіл. Зрештою, кардинальна помилка Хмельницького в тім, що він опирається на маси. Товпа є тільки товпа. Зброя в руці неорганізованої маси буває завжди обustrонньою: сьогодні маси йдуть за вождями, завтра — проти них. Коли все йде гладко, маси мають гумор; як же тільки щось заскрипить, занепадеться — маса тратить рівновагу, перекидається на другий бік, безсудно й жорстоко видає своїх вождів. Чи плавали ви коли-небудь у човні, до половини наповненим водою? Найменший ваш рух — і вся маса води переливається в один бік і вас тягне за собою. Ви хочете вирівняти рівновагу, кидаєтеся в протилежний бік — маса води переливається туди і знову хилить човен. І треба мати особливий сприт, аби якось вдержатися. Зрештою і те вам не допоможе: човен все одно перекинеться, тільки невідомо — чи на той чи на другий бік.

— Знова влучне порівняння. Гратуюлю.

Б. Радзивіл. Те ж саме й з масами. Вони посідають колосальну силу інерції. На початку вони, правда, ще слухаються руху вождя, але все ж так поривчо, з таким імпетом, що доконче перехилляють човен. Отже велику помилку робить той, хто таку холодну річ, як політика, будує на експансивності народніх мас. Ні!.. Опіратися треба на організовані верстви суспільності, — і на сім пункті знову русини є слабші. У них нема організації. Трохи з'організоване міщанство в цехи,

квіте!.. Захоти погамувати гнів синочка твого! Додай рятунку, аби погані zostалися у встиду й понехаяли нас. Дай сенаторам поміч, здорову раду! Придави неприємельську хижу руку, бо не до тебе ж, до тебе, о панно, можливо звертаємося, до тебе звиваємо. Помстися кривди божого костюлу, погроми зухвалого неприятели — нехай вічно лине слава сина твого й не загине навіки!..

Станіслав Заремба (Київський єпископ). О. Всемогущий пане милий!.. Поверни нам щастя по так великій тривозі й нещаснім збуренню України й Поділля!.. Лай по жалобі радості, по смутку дай повернутися до попередніх достатків.

(Павза).

— (подалянин). Ох-ох-ох!.. І звідки і як це — неможна зрозуміти. Ще ж так недавно все було тихо, навіть у нас, на Поділля... Правда, немами торговцями, ледве не в десяти місцях пробуючи, де би людей не було, підпадали татари, але нічого не звели, бо всі шляхи від Дністра до Бугу й від Бугу до Дніпра були обсажені частиною корогвами Речі Посполитої, частиною князя й його милости пана воеводи руського й його милости пана хорунжого коронного і от...

— То все нам панська пиха та гордість нарабила.

— Оце приїшла вже й на них божя помста. Вже здійснюється святе євангельське слово — і якою мірою вони, пишні пани з орендарями, черкас бідних напували — нині сю чашу сами п'ють і пити будуть. Але от диво — що вже шаблю ворожу на головах своїх чують, а не каються, не каються!

Одвірний. Його Милость пан Януш Радзивіл, гетьман польний литовський.

— О!.. Глава дисидентів!

— А цей за ким? За Казимиром? Чи за Карлом?

— Ні за тим, ні за другим.

— ?

— Що дивуєшся? Він за Ракоцієм

— Ще кандидатура?

— І тям собі — серйозна.

— А звідки він тут узявся? Преці ж маємо посла Франції—отого Брежі.

Лясковський. Та, бач, королеву вважають великою прихильницею Австрії—от Мазарен і вислав сюди ошого Арпажу, аби він неутралізував впливи Австрії та хилив симпатії більше до Швеції.

— Чому до Швеції?

Лясковський. Бо Франція має союз із Швецією: вони разом ведуть війну проти Габсбургів.

— А за ким же стоїть оцей Арпажу.

Лясковський. Піді вгадай. Ці дипломати, а особливо французькі, то як в'юни з рук вислизують. Ось давай підійдемо—що він там балакає.

Арпажу. Для нас всі кандидатури однакові. Та й як ми можемо, як ми сміємо втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої? А преці ж вибір короля—то, так би сказати, найвнутрішніша з усіх внутрішніх справ. Отже Франція до того мішати не буде. Для нас однаково цінні й королевич Кароль і королевич Ян-Казимир. А зрештою, чому лише вони? Чим не кандидат архикнязь Леопольд? Чим не кандидат найясніший палатин з Найбургу, тим більше, що він є й швагром покійного короля?

Лясковський (потиху). О!.. Це вже нитки зі Штокгольму.

— Чому пан так галає?

Лясковський. Бо тамошній посол французький Chaput заявився за палатином з Найбургу.

— А королева що?

Лясковський. Королева сказала, що самотніми кандидатами визнає братів королевичів.

— Крутять французи!

Лясковський. Ох і крутять!

Одвірний. Його милість пан Aiegretti, дипломатичний агент еспанської служби.

Зигмунд Грудзинський (воевода каліський). До сього дня уф з такою роботою! Навіщо й писати записки, коли їх не виконувати.

— Чого кричиш, пан?

братства та конфесійні товариства; менше вже з'організована шляхта, і зовсім не з'організоване селянство. Але все ж, коли Хмельницький зуміє виступити проти навали чорні й обіпреться твердше на ті дві хоч трохи з'організовані верстви, а найбільше на шляхту—тоді й я признаю за ним мудрість вожда, тоді й я буду говорити про „небезпеку ойчизни". А поки того нема—можна спати спокійно.

Станіслав Потоцький, „Ревера"¹⁾ (воевода подільський). Е!.. Добре панам філософувати та спати спокійно, revega, коли ріжуть і палять десь далеко від ваших замків. А ви пофілософуйте, revega, он там, у нас на Поділля, revega, коли на сто вестов довокola стоять заграви від пожегів, revega, а дороги й поля всі засіяні трупом. Ненавижу отих мєндриків, що, укритися за нашими спинами, філософують собі спокійно.

Богуслав Радзивіл, Пан воевода, сподіваюся, відповідає за свої слова?

Станіслав Потоцький. І осьім. Revera.

Богуслав Радзивіл. То ми ще з паном поговоримо.

Станіслав Потоцький. Чому ні!

Радзивіл, церемонно поклонившись, відійшов.

Станіслав Потоцький. Мєндрики паршиві!.. revega... Та й взагалі ви всі, панове з центру, тільки філософуете, revega, комісарів на трактати визначаєте, а Україна горить, revega. Задніпрянина вже для нас страчена—розумієте? Назавше! Вже кінець, revega!.. Вже нам там не бути ніколи У Сіверщині ми мали надію на ліси, revega, на непроходимість, а тепер уся Сіверщина в руках постанців, revega, і сам Чернігів упав! Носівка, Сосниця, Батурин, Мєна, Стародуб, Гомель, Почеп—то вже там. Revera. У Брацлавщині по містах така охота й жадібне

Януш Радзивіл. Панове коронні за наші шкури торгуються. Але прийде такий час, що панове поляки і в двері не попадуть,—вікнами будемо їх викидати! А я особливо ніколи їм не забуду віленського розгону.

— (з литовців). А Трубецьк яким правом Корона віддала Москві?

Януш Радзивіл (і не помітив репліки). Хіба ми не знаємо й не бачимо нічого? А чому вони не хочуть дозволити нам, Литві, більше війська? Але перестерігаю з новинності уряду свого, що коли найменше вдвоє тепершньої квоти військо на оборону Великого Княжества Литовського панове поляки не збільшать, то як що, бже борони, станеться—не при мені вина буде. Те ж саме й що до релігії. Та я скорше життям пострадаю, ніж дозволю й далі над нами так знущатися!

Лука Опалінський (великий маршалок коронний). Релігія—то... інша справа. Але на якій підставі вимагаєш, ваша милість, подвоєння війська н Литві?

Януш Радзивіл. А на тій підставі, що у вас в Короні на місце кількох воеводств has peste²⁾ заражених, є кільканадцять інших, що тієї зарази або не бояться, або не дуже бояться. А в нас, окрім княжества жмудського та ще двоох малих повітів, жодного воеводства, жодного повіту не маєш, котрий на ту заразу не був би обпохис³⁾.

Вінцент Гонсевський (стольник литовський). То правда. У нас на Литві вогонь, гультійськими купами Хмельницького розпалений, так розширився, що повіті Річиця, Моґир, Берестя, Пінськ та й інших замків немало на Білій Русі до щенту знищені zostали.

Криштоф Завіша (маршалок литовський). Великий пожег, великий пожег in visceribus³⁾ нашого краю зайнявся... А гасити нічим.

¹⁾ Revera—дійсно, справді. Потоцький часто вживав цього слова, тому пиятели його так прозвали—так увійшов він і до історії з прізвищем Revera.

²⁾ На ту заразу.

³⁾ Виснавлений.

³⁾ В середині.

Зигмунд Грудзинський. Та се вже напавду може чоловіка довести до... Закон же суворо обмежує дипломатичні зносини на час безкоролів'я, а в нас аж роїться від усяких чужоземних послів, резидентів, делегатів, дипломатичних агентів.

— Що ж ти їх — повиганяєш чи як?

Зигмунд Грудзинський. Та хоч би нові вже не приїздили. А то приїде, пся крив, грамати вірительні приховає, живе ніби як приватна особа, а при дворі буває, всюди ніс тиче, все хоче знати.

Алегретті. По секрету можу сказати, але... пс-с... — по се-кре-ту! — що справи королевича Карла стоять без порівняння... о!... без порівняння краще, ніж справи Яна-Казимира.

Лясковський. А пан бачив, які цікаві сатиричні листки на Казимира ходять по Варшаві?

— Се на теми його закордонного життя?

Лясковський. А так! Правда, добре зроблено?

Алегретті. Можу сказати більше, можу сказати більше... Пан посол австрійський мовчить про се, але я не есмь зобов'язаний мовчати, тому скажу. Тільки — по секрету, по се-кре-ту!.. На засіданні Тайної Цісарської Ради у Відні міністри признали, що, як слідно з авізів, табор королевича Карла більшає з кожним днем, тоді як справа королевича Яна стає що-раз більше безвидлядно.

Прецлав Биковський (каштелян серадзький). Так воно й єсть. Поки боялися наступу Хмельницького, поти трималися за кандидатуру Яна. А як безпосередня небезпека трохи ніби пройшла — на біса тоді й Ян з його, до того ще й дуже сумнівними, військовими здібностями!

Алегретті. Скажу більше — тільки, бога ради! — се тайна-а-а. Королевич Казимир вислав до Відня свого агента, пана Батисту Вісконті, аби просив, аби дуже просив цісаря Фердинанда вжити своєї поваги і впливів на ко-

вичікування Хмельницького, що інший і батька, гевера, не приймав би з більшою вдячністю. А як Немирів гинув знаєте? А Тульчин, гевера, де положено вогонь під порохову вежу і погинуло все що живе? А Брацлав, Винниця, Красне, Умань?

Криштоф Опалінський (воевода познанський). Надаремне пан воевода людей страшить, паніку зводить. Митеж маємо відомості. Чернь збунтована вже розходиться з купи, а князь Вишневецький нападає на них і громить. Уступають і самі запорізькі козаки, а потім, подібно, захотять і на саме Запоріжжя. По всій Короні згромаджуються короги повітові, — отже справа стоїть зовсім не так погано.

Станіслав Кобержицький (каштелян гданський). Я теж чув, що Хмельницький, ех voto¹⁾ замислів своїх доказавши, вернув на Запоріжжя, а козаки свої по селах розіслав.

— (підморгнувши). Певно аби, по минулих працях собі випочивши, тим охтініші та різвіші були на будучі припадки.

Станіслав Потопцький (іронічно). Веселі до вас вісті приходять, гевера, лише шкода, що мало правдиві. А того ви й не знаєте, гевера, що Вишневецький спробував було відібрати Немирів назад, але ніч не вскурив, гевера, із соромом мусів відступити. А тим часом Полонне, місто велике, в гармату й люд лицарський добре заосмотрене, козаки взяли, гевера, а в нім вісімдесят гармат, порох, кулі... Самої шляхти, гевера, 700 душ йигло, тіла й досі лежать у замку, крові по коліна запеклося, гевера... Чуднів, Бердичів, Райгород, Заслав, Межирич — все перейшло в руки повстанців. А Бар, найбільша, гевера, наша фортеця! Там же ж ні на чому вже не сходило, гевера! Було подостатком і гармат, і пороху, живности й людей німецьких, служилих кілька сот, гевера. І ся кріпость упала, а за нею і все Поділля. А Вишневецький

Януш Радзивіл. Вже insolentia¹⁾ розбійників козацьких з власними хлопами нашими злучених in dies magis grassatur²⁾. Велика частина руських земель, до Великого Княжества Литовського прилучених, в короткім часі в пустки обернулася. Отже треба нам усім як на гвалт і в найбільшій громаді йти зараз у поле. А хто до зброї готовий не стане — ако proditor et hostis, patria confiscatione bonorum³⁾ укараний має бути!

Ян Залевський (референдар коронний). На кого ж се ваша милость пан гетьман закидає?

Януш Радзивіл. Розумному досить...

Филип Казимир Обухович (війський мозирський). Се пан гетьман про міщан говорить... Бо серед них велика небезпека й зрада показується.

Залевський. Так? А до нас приходили такі вісті, що мінські міщани висилали до пана гетьмана Великого Княжества Литовського листа, просячи, аби зараз же прибути на одсіч. Навіть обіцяли за те просити старства Опеського й найближчу ваканцію. Лише пан гетьман, занятий листуванням з Хмельницьким, нічого не відповів...

Януш Радзивіл. Не маю охоти здавати перед паном звіт зі своєї діяльності. (Повернувся й пішов).

Мірський (стражник В. К. Литовського). Позаяк нас juga unionis⁴⁾ так зв'язали з їх мосцями панамі короуними, то кожную потребу з милостей за спільну матимусимо. А що тепер через сваволу козацьку й загоном татарській велика devastatio⁵⁾ краєві сталася, — треба спільно думати, як би ту colluvies⁶⁾ козацьку зупинити, маючи при тім на увазі, щоби границі Великого Княжества Литовського не були оголені.

Микола Пац (староста кричевський). А я думаю, що

¹⁾ Пиха.

²⁾ Змагає з кожним даним.

³⁾ Яко зрадник і ворог ойчизни конфіскацією маєтків.

⁴⁾ Присяги унії.

⁵⁾ Спустошення.

⁶⁾ Повінь.

¹⁾ Скільки хотілося.

ролевича Карла, щоби той сам зрікся своєї кандидатури. Хі-хі-хі!.. Але, прошу вас, чи у Відні сидять малі діти? Чи там не знають, що королевич Карло має велике прив'язання до католицької церкви, є прихильний — здається, я говорю між своїми? — є прихильний австрійському дворові й вороже настроєний до Франції?.. А королевич Казимир — тож, власне, кандидат Франції й Швеції, держав ворожих Габсбургам. Королевич Казимир — то любимець усіх еретиків.

Лясковський (потиху сусідові). А про себе й не каже, що спроворив посольство від Карла до тогож самого цисаря Фердинанда...

Од вірний. Австрійський резидент пан Лізоля!

Лізоля. Вибачте, вибачте, вибачте!.. Для нашого двора обидві кандидатури однакові, обидні... І загалом, ми до цієї справи не мішаємося. Як що панове шляхта заохотять вибрати архикнязя Леопольда Вільгельма — прошу. Архикнязя Сигізмунда — прошу.

— А Ракоція?

Лізоля. Мм...

— А електора Бранденбургського?

Лізоля. Мм... Прощу панів... То ж не католики, не католики...

— (потиху). Та за ким же власне він є, оцей Лізоля?

Лясковський. Мабуть, він і сам гаразд не знає. Куди вітер віє. Кличе його Казимир до себе — він іде, але після того біжить до Карла. Кличе Кароль, він іде, а потім біжить до Казимира. Видимо Віденський двір сам ще не рішив на яку ступити; тому й послові не дав певних інструкцій.

— Але мабуть же буде спеціальне посольство на елекцію?

Лясковський. А певне. Кажуть, що вже навіть призначили прелата якось манастиря — Адмонського чи що.

Од вірний. Його милость Павло Геч, посол Седмигороді.

Лясковський. У цього ще піде,

— Не піде?

ваш, ревера, не тільки нічого не поліпшив, а навпаки, ревера: своїми дикими вчинками тільки підлив олії до вогню. І дійсно, ревера: Хмельницький коли виступив по раз другий, то тільки, ревера, через оцей наїзд Вишневецького. А ви тут тишиться, величаєте його, ревера, радієте, що багато міст з рук неприятельських побрав, неприятеля значно поразив. А ми з жалем чуємо, ревера, що князь його милость тікав із соромом і тепер у Білій Криниці замкнувся. А з ним як хто мав воза, то рушив конем, ревера, а хто вірив на князя й не приготував воза, той мусів зостатися в Костянтинові й пропав, ревера, без сліду й пам'яті. Ви тут певні, що й князь його милость Домінік під Костянтиновим стоїть, ревера, з величезним військом та ставить опір ворогові. А коли я виїздив з дому, то певні відомості мав, ревера, що князь Домінік іще й не дійшов туди. Ревера! А Вишневецький уже втік. І там нема нікого. Ви тут деліберуєте, ревера, тижнями, кому би регімент війська коронного віддати; а ми там, ревера, не знаючи, де князь Домінік обертається, ревера, не бачучи Вишневецького, не знаючи де військо, ревера, і чи є воно взагалі, а бачучи натомість силу неприятельську — вже чуємо, ревера, повний одчай, ревера. Ви тут сперечаєтеся над усіякими дурницями, а там люд убогий, як вівці, ревера, без пастиря, звідусюди тікає, домів своїх відбігши й пострадавши, ревера.

— Але ж пани регіментарі вже рушили в похід!

Ст. Потоцький. Рушили, але в якій кількості? Там над півтретя тисяча війська більше не було, ревера! А пан хорунжий, як нам відомо, навіть корогів своїх із становищ спровадити не може, ревера, бо русаки з його регіменту тікають сотнями, ревера, щодня до ворожого табору.

— Та невже ж це все так, як пан говорить?

Ст. Потоцький. А ви думаєте як, ревера? Олику сплюндровано разом із зам-

сваволя козаків є, вправді, нагани й покарання гідна, але треба би запитатися насамперед о причину: чи то козаки винні чи може хто інший... А зрештою, коли навіть і козаки винні, то треба над тим радити, щоб їх bonis in patris revocare modis¹⁾, при вживанню прав і вільностей давніх zostавити, а не з шаблою на них лізти. Бо се така у нас війна, як говорив старинна приповідка: *vinco aut vincor — tamen ego sentio*²⁾ бо зносячи козаків, — міцну стіну Речі Посполитої валимо!

Олександр Нарушевич (каштелян жмудський). Ми козакам жодних кривд не чинили й нічим їх не зачіпали. Кривду їм виражали й кров їх проливали панове коронні, а тепер, бач, шкода від того сталася усій Речі Посполитій.

Ян Пац (хорунжий литовський). Наше діло скраю. Корона затіяла війну, нехай Корона й кошти на неї знаходить.

— (Литовець). А по мому Корона, окрім того, мусить ще й винагородити нас, тоб то тих, хто потерпів від повстання. Бо з нашого боку жодної причини до тої війни козацької не було.

Миколай Пац. Та що там багато говорити!.. Треба рішуче відмовитися від участі в тій війні та й край! Треба, навпаки — вимагати, аби нас ще Корона рятувала.

Гомін незадоволення серед поляків.

Залевський. О, яким духом Литва дише! Звідси недалеко вже й до простого союзу з Хмельницьким.

Якийсь ксьондз (з провінції). Панове!.. Панове!.. Тільки згодою!.. Тільки згодою!.. На нас і без того нечуване досі в ойчизні нашій карання упало. Кого руками безбожними хлопів наших діткнув той меч, того або зі шкіри злупив, або очі видер, або руки, або ніс і губу, на решті голову тирансько відтрав. Досталося й косялоам

¹⁾ Лагідними способами вернут до служби ойчизні.

²⁾ Чи я побіждаю чи мене побіждають — все мені недобре.

Лясковський. Ні. Що ж... примас не заявив симпатій, великі наші пани теж, поміч бранденбурзького електора дуже сумнівна. Одна надія на дисидентів та на козаків. Он бачиш, до нього підходять Любенецький та Немирич. А зараз і Радзивілу Януш там буде.

Алегретті. Я би сказав... я би сказав, що то французькі посли найбільше замішання викликають, висуваючи що-разу все інших та інших кандидатів. Се для католицької справи велика шкода. На се звернув увагу навіть його превелебність отець нунцій. А ви за кого? Скажіть правду...

Криштоф Старчевський (референдар коронний). Я духовна особа і не правди говорити не можу... Коли ж пану так цікаво знати мою думку, то скажу, що я ні за того ні за другого, бо ні тому ні тому на королівстві бути не годиться жодною мірою, позаяк вони обоє духовні особи. Поставити когось із них на королівство—се значило б і духовне право й канони скасувати, а від того не чаяти добра Речі Посполитій. Так я думаю...

Алегретті. Але звідки ж то відомо, що королевич Ян-Казимир єзуїт? Я бодай...

Старчевський (перемислює). Я сам бачив у біскупі Перемиського, у Павла Писецького в книзі надруковано!.. А таким канон підклятвою залишати обігу свого єзуїтського не дозволяє!

Гневоші (біскуп куявський) (з посмішкою на тонких губах). А я, як і перед тим дивився на його милість королевича по-кавалерському убрання, не хочая цікаво розинутися що там у чужих краях було, так і тепер як на такого дивлюся...

Одвірний. Посол бранденбурзького двора його милість пан Говербек.

Говербек. Го-го!.. Ми люди реальні!.. Мій пан сам не дуже ласий на польську корону. Замість того, аби тратити сили на боротьбу за престол, ми ліпше постараємося побільше виторгувати від того кандидата, которого

ком оборонним, гевера; Володимир опановано, не витримав навіть Луцьк, гевера, metropolis Волиня. Під Скалем in armis¹⁾ стало сконфедероване хлопство, Сатанів узятий, гевера, під Теребовлею повстанці,—а це ж, гевера, в тилу панів комісарів, так що вони мусять відривати від війська часті та посилати туди, але нічого, гевера, не можуть зробити. Он під Кам'янцем зібралося гультьяства на десять тисяч, гевера. Виправився був проти них його милість пан галицький, гевера, але сам дістав рогатиною в бік, а син у твар ображений зістав, гевера. Коло Пінська, кажуть, зребелізованого гультьяства щось мало не 40 тисяч, гевера; сам Пінськ пограбовано, всі доколишні села спустошені, гевера. А повстанці стоять, кажуть, без усякого порядку, сторожі навіть не мають—так собі легковажать військо наше, гевера.

Тишкевич Криштоф. Так, так... Там людей ріжуть, а ми на якісь трактати уповаємо та на перемир'я. А неприятели що-раз більші виправляе окрутства, що-раз більше шириться й міцніє так, що тепер уже що хлоп—то й неприятели, що місто—то ворожа кріпость. Та й не диво!.. Бо, бачачи таку нашу нечуйність, хлопство має право думати, що йому вже все дозволено. Ні! Одне нам зосталося: показати неприятели шаблю. Інакше поруганої чести народу нашого не повернемо. А як без війни п'чемо трактовати з козаками та мира просити, то се прямо відряду треба в рабство йти.

Ян Лешинський (воевода познанський). (Гордо). А що ж—соймовою конституцією модерувати козацькі претензії? Є тільки один шлях заспокоєння війська Запорізького—то власне через комісію.

—Краще би той трактат успокоєння вийшов і надався Речі Посполитій, коли б онім у зброї, тоб то в готовості й при невеличкій війську готовилося.

і святиням господнім, досталося священникам і ченцям і дівицям, Христу посвяченим, а навіть богу самому, в найсвятішій сакраменті утановленому, не перейшло дурно... І це остання би на нас упала ганьба, коли би ми через свої свари життя й слави й маєтків, головню—маєтків, позбулися від таких гультьяських рук несласних. Не покладеш же в коробку та не понесеш на хребті добра свого, добутоків своїх, обор, токів, хазяйства домового. А маєтки наші—то ж друга життя нашого крив. А що без крові жити трудно, то маєтків своїх боронити всіма силами мусимо. Навіть я, з власної охоти й бажання, до порятунку ойчизни—бо я сам нічого не маю, костьол святий має—даю сто хлопів з лопатами до фортифікування містечка нашого, як що до нього повернуся. Окрім того, декларуюся приложити до ваших милостей панів кількадесят злотих—і зараз навіть можу їх дати... А на додаток—за шасливі progressa¹⁾ тої проти хлопів експедиції, при вівтарі, щоденну богові віддаючи офіру, буду просити, щоби ваші милості панове славу порушену народові своєму направили. In super²⁾ коли ваші милості панове дозволите, всіх ваших милостей панів старання, працю й діла мужні—широ й повною міркою, хоч і простим пером, опишу й на вічну відданию пам'ятку.

Великі пани слухають його з усмішкою.

Генрик Кашевський (каштелян інфлянський). Але з яким же хоч військом ми іде, отой Хмельницький? Ми там усе бей не знаємо нічого.

—Та з яким же? Броварники, винники, могиляники, будники з буд поташових, наймити, пастухи, луковники, лисичники, пластуни усякі.

—Вінсько повозан, лісничих, навіть дегтярів бридких і тих, що з прасолки живуть.

—Гін їх вабить тим, що ніби має від короля „поля вільності привілеї“... І корогов з билим орлом носить.

¹⁾ спіхи.

²⁾ Назверх усього.

¹⁾ Збройно.

будемо підпирати своїми впливами.

— А за кого ж будуть ваші впливи?

Говербек. Го-го-го!.. То наша справа, то наша справа. У всякому разі наше право на чинну участь у виборі короля польського є безсумнівне, безсумнівне. Прошу рах *regretua*¹⁾ 1525 р., де бранденбурзьким електорам признано: „*primum et proximum locum in consiliis Ter-garum, Comitibus etc.*“²⁾.

Опалінський Лукаш (великий маршалок коронний) Прошу вибачити... Пан посол забуває *Responsum Regium*³⁾ 1529 року, де бранденбурзькому електорові, як особі пануючій, відмовлено права на елекцію, як його не мають, скажемо, мазовецькі князі тощо...

Говербек. О-о!.. Коли так, то ми почуємо себе змушеними зустріти своє право шляхом публічного протесту.

Опалінський. Просимо, просимо!.. (з іронією). Може би навіть *pro futuro* увійти в переговори з королем Яном?

Говербек. А хоч би й так? А хоч би й так?..

Опалінський. Не думай, пан, що для нас залишається таємницею висилка зі сторони королеви Яна свого підкоморія Евальда Сакена до вашого електора з проханням аби його милість пан електор підпомагав кандидатурі *voto et suffragio*⁴⁾. А се було проти нас, проти уряду, проти думки цього правительства польського.

Говербек. Се діло королеви, се діло королевича.

Опалінський. Відомо вам і те, що пан в евода поморський теж звертався до вашого електора від імени лютерських станів, аби подалити кандидатуру королевича Карла.

Говербек. О-о-о!..

Опалінський. Так!.. Ми знаємо всі ваші коншахти... Вам хочеться по-

Ян Лещинський. То інша річ.

— Так от які наші справи...

Тишкевич. А такі... Уся Русь з кореня повстала. Від Случи почавши, аж до Чигирини військо Хмельницького положе не єсть. Уся *plebs in armis*¹⁾ зостає в титулі козацьким, не до панів своїх, котрим і додому не маєш як їхати, а самому Хмельницькому голдуючи.

Адам Олександр Сангушко (воевода Волинський). Токи всі й скирти від Запоріжжя й аж до Люблина всі попадені Хліба не знаю звідки діставити будемо, бо на зиму нічого не сіяно. Вже тепер люди гинуть від голоду, а далі?..

Беневський. З України вже не сподіватися спокою, бо *plebs*²⁾ засмакувала собі свободу.

Добеслав Цеклинський (каштелян чехівський). Вже тяжча не могла впасти на Річ Посполиту *salamitas*³⁾. А головне — вигасає до прислуги ойчизні в багатьох серцях афект.

Олександр Копець (каштелян брестянский) Велика хуртовина на наші стіни припала... велика незабезпеченість, що її й відступити не можна. Бо не лише чужого ворога, але й власних підданих починаємо боятися, котрих бунтівники козаки через шпигунів і різні особи бунтують і намовляють до поганих учинків. Наша Річ Посполита довго в спокою стати не може: коли нема неприятеля стороннього — в хаті його знайшла.

Сангушко. Самі винні. Треба, щоби панове ратники записували під корогви саму добру шляхту і не брали ні одного чужинця, як у кінноті волошина, черкаса, тим менше козака. В піхотинцях же русина родом. Досить уже нам мати військо *habitu germani, natione roxolani, religione graeci*⁴⁾ От тепер і показалося значіння того, коли

Зигмунт Тарло (каштелян перемиський). Не хотять, собачі сини, з супокоем хліба їсти.

— А чого ж хотять?

Тарло. А от кажуть, ніби чотири роки жолду їм не платять, що їх старшина гнітить, зневажає, б'є, борода вириває; старости й підстарости, бач, десятини великі беруть чи якусь там новоловчину — отаке все...

— Але не обійдеться без великого крові розливу, що його розпочав уже той зрадник Хмельницький.

Миколай, князь Чарторийський, (каштелян мінський). Та мінь козацька не тільки в тім зібранню лотровським є так сильна, але на те в ще дві речі: у них велике послушенство до своїх начальників і *favor*¹⁾ явний і вкритий ледве не всієї Руської землі й навіть Білої Руси. Також й міста приватні й дома шляхетські — одні явно, другі тайно — козацтву сприяють і козаків за збавителів в утисках своїх кладуть. А руські краї — то вони ж завжди мислили себе утисненими: то *privatorum dominio*²⁾, то унією й релігією, то ще чим — а все глумим своїм імпетом саркають на нас.

Гедзон-Міхал Тризна (підскарбничий литовський). І дивна річ! Коли монарх веде війну — стогнуть піддани, новобранці тікають, офіцери розбіжшю, а салдати грабунком нищать убогих людей. А в козаків — і в бубон не б'ють, і не старіються полковники о модерунки, о коней і провіант, нема ні вербунів, ні контрибуцій, а дивись — гуртом сунуть до війська. І то хоч би сам *plebs*, а то ж усе живе *utrisque sexus*³⁾. Панни навіть тікають до козаків!

— Хо-хо-хо!

— А шляхта так в першу голову!

— То все прокляті схизматики.

— Та як би лише самі схизматики. А то кого хоч.

— З нашого Київського воеводства мабуть усе пішло.

¹⁾ Великий договір.

²⁾ Перша і найближча участь в

земських і народніх зб. рах.

³⁾ Відповідь („возражение“) державна.

⁴⁾ Обіцянкою підтримання й го-

¹⁾ Чернь в озброєнні.

²⁾ Чернь.

³⁾ Біда.

⁴⁾ Одежею німці, по нації українці, по релігії греки.

¹⁾ Сприяння.

²⁾ Властю панів.

³⁾ Обоих полов.

новити свої права вибору, вам хочеться дістати звільнення бранденбурзьких електорів від особистої присутності при інвеститурі на пруських князів, або, в гіршім разі, участь в інвеститурі брати через заступника й безплатно. А королевич Казимир дешево продає всякі свої будучі права — хіба не так? Хіба вже не підписав він вам асекурацію забезпечення права участі в елекції? Хіба вже не звільнив від особистої присутності при інвеститурі? І хіба вже не обіцяв забезпечити права протестантської церкви в Польщі?

Говербек (роззявив рота). Та... Стійте!.. Як же це?..

Опалінський. Ага? Отже бачите, що ми теж не капасту на плечах носимо й де-що знаємо. Різно відвернувся й пішов.

Говербек коли отямився. А-а!.. Так отаким тоном говорять сторонники Карла? Добре!! Коли так — то нехай же знають усі!.. Короле.., вибачте, сторонники королевича Карла висилали агента до шведської королеви, і той посел — імени його не називаю, хоч і знаю — маючи негативним фарбами королевича Яна Казимира, дозволив собі навіть таке, що назвав королевича фанатичним католиком, чуєте? Назвав вихованцем єзуїтів і казав, що вони ніби й досі мають рішачий вплив на нього. Говорив, що вибір королевича Яна викличе загальне огірчення серед іновірців! А нарешті, як головний аргумент, навіть те, що коли королевич Кароль удався за поміччю до німецького цісаря, то ніби там сказали йому, що ласку віденського двора вже встиг прикбати королевич Ян-Казимир.

Лізоля. Що пан розхвилювався так? Дипломатові того не вільно.

Говербек. Але це вже переходить усія границі — розумієш?..

Лізоля. Цс-с!.. Я, пан знає, сторонник королевича Яна, але на правду аж дивно мені, що королевич Казимир, поклавши всю надію на заграничні двори, сам палець об

ми програли через зраду реєстрових під Жовтими Водами.

— Під Жовтими Водами побили нас тому, що Потоцький боягуз. Коли б він не стратив серця, то не кинув би доброго місця, що на нім уже й окопалися були й мали всю муніцію воєнну й живности на 2—3 місяці, отже могли би боронитися. А Потоцький не хотів слухати рад старих вояків, слухався усяких невідомих осіб, пішов з гарного місця на гірше — ну й...

Рафал Гроховський (каштелян львівський). Та як там не сталося, а сталося, і треба буде тепер добре над тим попрацювати, аби Військо Запорізьке ad debitu reipublicae obsequium et reverentiam¹⁾ привести.

Альбрехт Чарський (каштелян хелмінський). Ох!.. В так виузданій сваволі козацькій та зміцненім бунті здається бути трудне Війська Запорізького в давне послушенство вправлення.

Станіслав Потоцький. Треба, аби disciplina militaris²⁾ в ризи вправлена була, от що!..

— А по-моєму треба, аби відтеперішніх тягарів незносьних, від неповстриманого жовніра землі наші звільнені були. Бо багато є таких хоругов, що, волонтерськими називаючися, двори шляхетські наїздять.

— То правда! А для закриття дороги свавільним треба, аби приповідні листи з канцелярій коронних не наосліп видавані були.

— Ні! На тім найбільше лежить тепер заспокоєння ойчизни нашої, аби заплата війську обмислена була.

— Треба стації вибирати, оглядаючись і на врожай, аби не змушувати підданих іти з біди на сваволі.

— Треба би просто обіцяти їм усім старі вільності й свободи ненарушимо утримувати.

Францішек Мнішек (каштелян сандецький). Спусти б на русинів наших мазури, — отоді б усякий по-

з самої нашої околиці пішли Домонтовичі, Горностаї, Седецькі, Янковські, Проскури, Третьяки, Трипольські, Вігури, Залеські, — та всіх і перерахувати неможна. Сотні домів!..

— І у нас на Брацлавщині та ж сама картина: пішли Масальські, пішли Авратинські, Коморовські, Мелешки, Неміри, Житницькі — без числа.

— Те ж саме й на Чернігівщині. Подалися до козаків і Чеканівські, і Гутори, Ігровецькі, Кушелі, Здановичі...

— А на Волині хіба не те? А де наші Заблоцькі, Гуляницькі, Березецькі, Вороничі, Богуші?.. Там! Усі там!..

— З Поділля Добромирські, Маковецькі, Островські...

— З Червоної Руси пішли Жураківські, Бачинські, Яворські, Терлецькі...

— Від нас із землі Холмської — Жолкевські, Тури, Рудницькі, Боровські...

— З воєводства брестсько-литовського Громи, Кричевські, Білецькі...

— Навіть наша шляхта білоруська мало не вся передалася до козаків. Пішли Чижі, Гарабурди, Бекеші, Головні, Борути, пішли Коргани, Бурби, Полубинські, Скірмунти, Поцеї, Прозори, Пузини!..

Андрій Шолдрський, біскуп познанський. Боже мій! Та що ж це таке? Та це ж ми маємо діло із шляхетським повстанням, а не з повстанням черні!

— Як хоче ваша превелеленість, так хай і називає...

Шолдрський. Боже, боже!.. Краще вже було на турки рушити, ніж такою війною власні сили руйнувати.

Абрагам Война (біскуп віленський). Дивна річ! Держава, що потенції цісара турецького й інших великих монархів inexpugnabilis¹⁾ була — від одного зрайдці козака тепер expugnata²⁾ зістала... Так нагло, так тяжко той неприятель стоїть вічну славу Польщі!

Ян-Ігнаци Бонковський і підвоєво-

¹⁾ До послушенства й пошани повинностей для республіки.

²⁾ Військова дисципліна.

¹⁾ Непобідимою.

²⁾ Побитою.

палець не б'є й тільки дивиться, як сторонники Карла перетягають на свій бік і вельмож, і шляхту, і навіть чужоземних послів. Знаєш, пан, що Брежі вже за Карлом?

Говербек. Що ви кажете?

Лізоля розводить руками. Шведський посел так само. Правда, поки що про сам вибір трудно сказати щось певне, бо тут багато залежить і від шляхти — а хто ж там знає, що шляхта думає? Зрештою, чи й явиться вона численно на сойм, бо її там десь Хмельницький б'є.

Говербек. Що шляхта!.. Вона вся залежить від магнатів і піде, куди їй скажуть. А от настрої самих магнатів трудно показати, бо вони криються зі своїми думками та тільки стежать за нашими...

Лізоля. Загалом поляки, здається, хотять мати вільну руку при елекції, але все ж скільки можна тепер судити, думки їх звернені тільки на братів. Хіба як що голоси поділяться, то, аби уникнути сутички, погодяться на чужоземнім кандидати.

Говербек. А може брати помиряться поміж собою?

Лізоля. Мм... мало на це надії. Головна трудність, що тут, у Польщі, рішає не більшість голосів, а вибір мусить бути одногосний, а це ж страшно трудно. Отже може прийти до битви. Нездурно ж магнати поприздили з військовою силою.

Говербек. Корона лежить у Кракові. Хто захопить перший — той і король. Тому краківський воевода й краківський єпископ тепер *personi grati*¹⁾.

Лізоля. Але ми занадто довго розмовляємо з паном — вже дивляться на нас. *Nabe die Ehre...*²⁾.

Одвірний. Пан посел Франції Brégy, vicont de Flécelles!..

Осолінський. Вітаю, вітаю. Тихше. Сподіваюся, що пан посел ще не змінив своєї

бачив, що вміє нам хлоп із простим костуром. Вони б зразу підіскли б отих клятих кобзуників.

Сангушко. Ну!.. Це пан каштелян дуже здалека приїхав. То не та вже Русь давня, що йшла в бій з лугами та рогатинами. Се вогнисте військо. І коли їх кілька тисяч знесло всю нашу силу й гетьманів, то що ж буде, коли їх стане сто тисяч, а може й більше? До них пристає все, що живе. Де тільки вони покажуться — на перше їх слово піддаються міста, замки — все. А до того всього ще союз із татарами — о, то страшна річ!..

Йосип Клоковський (каштелян витебський). Треба заграти на класових апетитах козаків і доконче відірвати козацтво від мас.

Ян Кос (каштелян ельблонський). Треба розіслати універсали в руські краї, наминаючи підданим, щоби панам своїм послухні були, а козакам, щоби хлопів не бунтували, а самі при своїх давніх вільностях контентні зоставали.

Прецлав Лещинський (воевода інфлянський, близьок із Вацлавом). Треба вимагати від козаків, аби вони о гершти свавільних куп, котрі тепер по різних місцях збираються, пильне старання чинили й їх перед панів комісарів ставили.

Миколай Казимир Радзейовський (каштелян ленчицький). Треба написати універсал до руських хлопів, обіцяючи їм *securitatem*¹⁾ тільки аби з козаками не лучилися.

— Треба за всяку ціну шукати помочи чужоземного війська — от що!

Миколай Абрагамович (воевода троцький). Треба насамперед заспокоїти себе зі сторони Москви, бо ми ж іще не знаємо, що Москва думає.

Ян Казимир Красінський (каштелян плоцький). Бідна ойчизна!.. Від голдовників своїх зраджена, від пограничних сусідів нератована...

дій хелмінський). А все великі пани винні. Їх колола, бач, свобода й суди рівні для панів і шляхти. Амбіція їх заїдала. — Як? Мене рівно з сіраком шляхетським право судить? Та нехай тоді пропадом пропадуть оті всі ваші „давні права“ — спокійне життя я собі і в Германії знайду... О, бач, як вони розсуждали! А тепер...

— Та нічого на панів звертати. А ми хіба краші? Хіба ми не завдавали ран смертельних ойчизні на кожнім соймі? Вільно ж шляхтичеві не дозволити оборони, не дати навіть говорити о ній; вільно пам'ятати власні урази при обсужденню добра загального; вільно під претекстом права свої допоминатися привати; вільно сойм замшати, а то й зірвати зовсім. Коли що сойм ухвалить, вільно не слухати, і є то річ шоденна в звичаю нашім. Коли податки ухвалить, вільно їх не платити, а зібрані — вільно пограбувати. Вільно взяти гроші на затяг жовніра, а не поставити й третьої часті. Вільно, коли начальник каже йти на під'їзд, вільно не йти; або, пішовши, не зробити нічого: не шукати там, де єсть, але або праворуч обернутися коли ворог у ліворуч пішов, або куди запасти на днів кілька, а потім, вернувшись, говорити: „нема неприятели“, а він завтра тут.

— А це тому, що в нас гетьмани тільки мальовані.

— Може з пана був би гетьман саме який треба?

— Смійся собі, як хочеш, а в нас не один регіментує такий, що йому би тільки...

Казимир Пенкославський (каштелян радомський). Ех, славні були колись предки наші. Тремтіли перед ними можні монархи: а тепер ляда гультья де хоче, там плондрує й гасає по панству коронному без опору. Без постраху лхе схизматик з ордою кров католицьку.

Станіслав Богданський (каштелян конарський та серадзький). То бич від бога даний на розкіш та захланність магнатів, на утиски, кривди й силування підданих. Навіть турки не такі

¹⁾ Великі персони.

²⁾ „Маю честь“... (початок прощальної або вітальної фрази).

¹⁾ Безпеку.

прихильності до королевича Яна-Казимира, як до правого кандидата?

Брежі. О, як може пан канцлер так говорити? Ми не міняємо так швидко своїх симпатій. Лише бере під руку, на милість божу — нехай пан не допускає будучому королеві мати намір одруження з австрійською княгинєю. Хай шукає подруги у Франції; хай в остаточнім разі, бере вдову по покійнім браті, але — тільки не Австрія!.. Тільки не Австрія!

Осолинський. Що до мене, то я цілком панської думки. Цілком!.. Шанування. Пішов.

Андрій Лещинський. (вище-канцлер, біскуп хелмінський). Що — наслухався пан посол про незвичайні прикмети королевича Яна? Але, як розумна людина, пан мусить бачити, що справа Яна програна цілковито.

Брежі. Хіба я не бачу? Хіба я не чую? Хіба в мене нема очей і вух? Я сам за королевичем Карлом, але шкода тільки, що він не є сторонником Франції, а більше хилився на бік Габсбургів.

Андрій Лещинський. Тому, що Габсбурги його попирають, ясно. Станьте ви на його бік — і симпатії королевича повернуті в сторону Франції, — за се вже я вам ручу. Уклонившись, пішов.

Одвірний. Його милість пан Лаврентій Кантерштайн, посол Швеції.

Брежі. Нарешті, нарешті! Що пан скаже? Але так, по ширості — ми ж не дипломати, хе-хе...

Кантерштайн. По ширості с'азавши, ми не знаємо, що робити. Власне, королева не знає. Тому мені дано дві грамати: одна — до обох королевичів, а друга — до королевича Яна-Казимира. Дивлячись по справі, маю віддати або одну або другу.

Брежі. Я би по-приятельськи радив пану дістати ще й третю.

Кантерштайн. О-о?..

Брежі. Так, так... На жаль так. Шанси Яна сильно впали. І вже в усякім разі сторонництво Карла таке

Масальський. Кажуть, що московське військо вже покинуло Вязьму і йде на Смоленське. Се буде гірше козацької війни.

— А я чув, що 40 тисяч війська московського стоїть у шости милях від Путивля. Хто може поручитися, що воно не стане за Хмельницьким? Це ж одна кров, одна віра...

Масальський. Тому треба з'єднатися християнською лігою з Москвою, зачуті всі урази від козаків і одікнути їм Pontum Euxinum¹⁾.

Мніших. Як раз навпаки! Треба стукатися до Порти. Ми ж стримували завжди козаків від набігів на море, то нехай же Порта тепер встигне свою татарву, аби ми мали діло бодай зі своєю власною наволоччю.

Францішек Чарнковський (каштелян познанський). Ні. Рятунку треба ждати тільки з Москви, а в своїй державі — від Литви та Велик польщі. Он послали московські були вже в Хмеля й дорікали йому, що татар закликав, а не їх. Казали: дайте нам тільки землю по Дніпро, а ми, разом з вами ставши, заженемо ляхів за Вислу, на королівстві осадимо православного царя мо ковського, і аж тоді буде добре.

Миколай Радзейовський. Ні, ні й ні! Перше, ніж лізти в чужоземне ярмо, треба випробувати всі свої засоби. Отже насамперед треба відділити чернь від козаків. За всяку ціну. Але без тумульту й замішання. Козаки нехай зостають у своїм порядку, а чернь нехай, до ланів своїх повернувшись, покориться.

Кисіль м'якенько підійшов, у м'якеньких чоботях, і г'воїть м'якенько. І я той ж думки. Яким би там не було способом, а треба коаків від простої черні дистильвати. Бо без підданих жити нам трудно... ох, трудно!

М. Радзейовський. А-а-а!.. Пан Кисіль!.. gloria cosacorum, laetitiam schyzmaticorum²⁾. Як ся маєш, пан? А чи правду про тебе,

люті на невірників своїх, як ми до русинів. Плач, крики й стогони з Польщі чути аж до неба, сльози криваві убогих людей самі небеса пробивають. А пани нічого того не чують. А пани бенкетують, розставляючи столи по стайнях та, як бидло, збиткуючи. Лакіство таку гору взяло, що й Польщу в нівець обернуло. Не насишають вже панів ні поволощина, ні чопове, ні роси та інші данини й побори. Стільки людей до ненависти поб'или, що ось тепер бач, спокую зв'язки розірвали, а від того незгоди, а потім і страшні бурі пішли.

Гієроним Радоміцький (воевода інвровцлавський). Загалом погано в нас діється. До немильної згуби йдемо. Дужчий слабшого притискає без причини, під претекстом добра панує сваколя, права безправні, цнота — нінащо, уряди йдуть за гроші.

— Ну, вже й за гроші!.. Радоміцький. А то ні? Хіба ми не знаємо, що не з заслуги й не з мудрости дістав Домінік булаву? Дав тому сто, тому тисячу — і має. А от тільки що з того виїде, — побачимо.

— А по-і побачимо, то вже вибів Хмельницький вибір і передні цвіт молоді польської, гетьмани й цільніші люди наші в полону татарським, звідки мабуть не ляда-яко вийти можуть.

— Певно на нас що значного турки виторгувати будуть хотіли.

— А я чув, що ніби його милість пан Краківський має уже дні свої закінчити в поганстві.

— Як? З чого? — Частиною з меланколії, частиною зі злого здоров'я, котрому був завжди дуже підлеглий.

Ян Хлевицький (каштелян мологонський). Нехай пан біг платить Речі Посполитій, для котрої небадьства нечислима кількість душ християнських у неволю погаску йде, не згадуючи тих, котрих жорстоко на кожній місці забивають.

Станіслав Кобержицький (каштелян гданський).

¹⁾ Ворота Чорного моря.

²⁾ Слава козаків, радість схизматиків.

мічне, що хоч би й не ви несло на верх свого кандидата, то не допустити до вибору Яна, завжди зможе.

Кантерштайн. Так се корона може попасти цілком у чужі руки?

Брежі. От!.. Тому нехай пан просить ще третю грамоту. Au revoir!¹⁾..

Лізоля. підходить. Вони довго й церемонно розкладаються.

Що ж... здається, наші дороги сходяться?

Брежі. Я був би дуже щасливий, коли б вони зійшлися...

Лізоля. На конвокації певне, як і ми, чув пан, як кричала шляхта: *polimus regem mendicentem*²⁾.

Брежі. Мене вже те вразило, що за поміч проти козаків сойм вислав до королевича Кароля спеціальну депутацію. А коли хтось сказав, що треба б таку вислати й до королевича Яна, то була відповідь, що нема потреби, бо поміч Яна - Казимира взято з війська pokojного короля.

Лізоля. Я так думаю, що коли б навіть прийшло до збройної боротьби, то сторонництво королевича Карла без сумніву побидить.

Брежі. О, напевне!..

Лізоля. А до того воевода краківський і краківський єпископ на стороні Карла; вони просто можуть віддати йому корону — і кінець.

Брежі. Само собою!..

Лізоля. Нарешті королевич Карло просто багатий, отже... з гречним уклоном, не потрібуватиме тих 300 тисяч імперіалів, що пан дістав на потреби елекції!..

Брежі. ще з гречнішим уклоном. Се пан посел має неправдиві відомості!..

Лізоля. Чому пан криється? По-що? О тім уже всі ворони каркають, що то на висунення французької кандидатури.

Брежі. Якої кандидатури? Що за кандидатура така?

Лізоля. ..отріпую по рамені. Но-но-но!.. А брошурки агітаційні за князем Конде, розкидані по Варшаві?

Брежі. Які брошурки?

пан, розповідають, буцім пан за Дніпром дав козакам 50 гаківниць і пороху достаток до міста Броварів?

Кисіль. О, розпочинається вже... Вольне жарті, вольне жарті!..

Радзейовський доусіди. Князь Ярема так прямо й писав йому: тобі, каже, пане, закидають три речі: що ти хвалився, ніби тобі козаків 15 тисяч ставити обіцяло кіннотчиків з посеред себе; що тобі по талюру мав скластися кожен з козаків, і третє — що вісім тисяч татарів спрактикував, аби тебе на королівство висадили. Га-га-га!..

Кисіль. Вольне жарті вольне жарті... Але доки ж ся *diffidentia*¹⁾ між нами? Я так само, як і ваші милості, люблю ойчизну; як і вашим милостям, мені неприязель *retit*²⁾, так само всю субстанцію мою зніс. — і все ж не устає *regum sensum*³⁾. Але я вже просив би, нарешті, заперестати всіх тих кпин, бо на правду все кину. Це ж таки дивно!.. Чим більше служу ойчизні моїй по *pacendo*⁴⁾ й здоров'я й субстанції убогої, тим більше *flagellatus*⁵⁾ застаю безрозумних, а мене зависних людей язиками. Я ж перший 100 тисяч доходу стратив за Дніпром, і тепер ледве при кільканадцятьох тисячах застаю, коли й тих не забере неприязель. А маю до 100 тисяч довгу, зятогоного на службі королеві й ойчизні. Взагалі, скоро всі будемо жебраками, як інфлянські наші браття. Але можу про себе те сказати, що стратив'єм фортуна, стратив здоров'я, а все ж я і єсьм і умру при ойчизні, а не при Хмельницькім.

Миколай Радзейовський. Се робить честь пану, робить честь!..

Кисіль. Колись мій предок поліг на воротах Києва, смертю запечатавши вірність ойчизні, теж і я теперішній моїй ойчизні винен зробити, коли *fata*⁶⁾ так велять.

Я думаю, що то *fatum* якесь, Речі Посполитій нежичливе, все перемішало й нас о шкоду й соромоту велику приправило.

— А головне, — що за тою реbelieю та інкурсіями татарськими й козацькими не тільки винищення добр наших наступило, але багатом обивателям просто права й привелеї на маєтності вигинули: одні *funditus*¹⁾ знесені, другі пошарпані й огоріли.

— Нехай маніфестації заносять.

— Хто заніс, а хто й не міг.

— Треба, аби ревізорів було назначено, аби акта, які можуть бути переписані, переписати, які знищені — поновити.

Рафал Гроховський (каштелян львівський). А ми, земля Галицька, то й від панів коронних ледве не обіджені.

Войцех-Олександр Пшедвойовський (каштелян візький). Такий генеральний пожар, що через нього вся ойчизна попелом посіла, то не час говорити про окремі провінції.

Габріель Стемковський (каштелян брацлавський). Чому? Навпаки. Я думаю, що панове воеводств дальших мусять все пам'ятати про наші спустошені воеводства й страти обивателів. Бо ми й фортунами нашими і здоров'ям постраждали.

Мнішек. Ми більше податків над усі інші землі видали. Тому, коли наступить *sоеquatia*²⁾ то на наш знищений жовніром край мусять респект бути!

Миколай князь Чорторийський (каштелян мінський). Ох, і ми тепер знаємо що то є, коли голодне й боргове військо на лежі йде! О, знаємо добре!.. Там уже без усякого респекту на право й нужду людську, з великим утиском, вже не як право каже — дві корогви, одна по другій, — а й по тридцять одна за одною по селах стають!.. І наші обивателі до останнього спу-

¹⁾ До побачення.

²⁾ Не хочемо королем жебрака.

³⁾ Недовір'я.

⁴⁾ Грозить.

⁵⁾ Неправильне розуміння речей.

⁶⁾ Не жалуючи.

⁷⁾ Битий.

⁸⁾ Веління долі.

¹⁾ Цілковито.

²⁾ Урівняння.

Лізоля. Пан не знає?.. То ж панові одну подарувати. Витягає брошурку з кешені. Обое сміються й з поклонам розіходяться.

Арпажу. Це все колегу намовляють на кандидатуру королевича Карла?

Брежі. Ніхто мене не намовляє, а я сам переконався, що то кандидатура єдино правильна, отже й нам треба стати по стороні королевича Карла.

Арпажу. Ні в яким разі! Чує пан, що я кажу? Ні в яким разі!

Брежі. Як то? А хіба колега забув, що сказав його милість пан міністр, що „не треба нам, панове, плисти проти води“?

Арпажу. От власне для того й треба триматися непохитно кандидатури королевича Яна.

Брежі. Але ж за ним ніхто не стоїть! Усі його кинули!

Арпажу. Се не зовсім так. А колега знає, що Шані переконав уже королеву шведську в правильності вибору Яна — Казимира? А колега знає, що королеви Казимир вислав посла до королеви й обіцяв поробити значні уступства при відновленню майбутнього шведсько-польського договору?

Брежі. А колега знає, що й королеви Карло писав туди й просив 20 тисяч війська, обіцяючи підняти його своїм коштом?

Арпажу. А колега знає, що сам канцлер Оксенштьєр, а виразно сказав Шані, що кандидатура королевича Яна Казимира корисніша для Швеції, ніж усяка інша? А колега знає, що йдуть розмови про одруження королевича Яна з принцесою Ульрікою Елеонорою, і пан розуміє що то означає? Тоді ж усякі непорозуміння, що тягнуться ще з часів Сигизмунда III, пішли би в кут, розв'язала би ся остаточно справа титулу шведського короля тим більше, що за зречення сього титулу, а разом і прав на шведську корону, Швеція згодна дати Польщі навіть частину Ливонії.

Брежі. Як що так, то...

Миколай Радзейовський. Це ще більшу честь робить панові...

Кисіль. Я знаю: то все моє руське походження винне, моя православна віра. Я ж один в короні Польській з руського роду сенатором; я один двигаю на плечах своїх святість церкви й старожитності наші; я один дотримав те все ненарушено до сивого волосу мого, дотримаю, дасть пан біг, і до смерті. Але хоч я рід свій веду зі старожитної крові руської й маю віру одну з повстанцями, але рад би був, коли б їх усіх на палъ вбито.

М. Радзейовський. Се пан тільки так говорить.

Кисіль. Чому? Я маю докази. Бо ще до покійного короля його милости писав. І панові Потоцькому писав, бо я маю такий нещасний талант передбачення, що наперед знаю багато речей. І йому писав: не шукай, кажу, пан, одного по Дніпрових сплавах козака, а думай краще, як усіх їх *in odsequio*¹⁾ затримати, як — небудь їх для того погласкавши. Неділи, пан, військо щупле на часті, казав я йому. Але не хотів гетьман акцентувати моїх рад, і от...

Ян Домбський (каштелян брестсько-куявський) (старенький). Ах, Україно, Україно!.. Що були ми за тою милою золотою Україною, як за кам'яним муром...

Петро Фірлей (каштелян каменецький). Правда... Звідки доброго вола було дістати до столу? Звідки меди найкращі виходили? Де звір розмаїтий чи риби ловилися? Звідки набілу й овець незлічимої тари? Все без України було.

Кисіль. А що?.. А що? Я завжди казав, що з нас *gobur*²⁾ мала ойчизна, з нас *praesidia*³⁾, з наших воеводств *meditatem*⁴⁾ податків, — а що тепер маємо? А тепер саме ті, що вогонь в Речі Посполитій розгнітили й розжарили — перші повтікали до місць безпечних, а нас, шляхту кресову, для помсти людові українському позіставили. Та

стошення приведені так, що ані засівають на будучий рік, ані мають надії вижитися й цього року.

Прокіп Лесньовський (каштелян подляський). Нас теж поганська рука діткнула: сила підданих в неволю загнали поганську.

Андрій Фірлей (каштелян белзький). А наше воеводство то й здавна *quanta incommoda*¹⁾ поносити мусило: ставлення корогів на зиму що-річно в нас було; які корогви йдуть до інших воеводств або звідки повертають — нас не минуть, — а то великий утиск єсть і винищення вбогого люду. Оце тепер і ваші воеводства розуміють що то єсть, коли самі пізнали. А у нас тепер так просто по всім воеводствам неприятели полки положив, усі токи так панам, як і підданим знищив. Та й татари, хто лише укритися не міг, у поганські вежі забрали також немало. І не тільки поля не орані, а й цілі села без людей бачимо.

Тшчінський (каштелян любачевський). А нам українні панове найбільше докучають. Не були в нас і взагалі так широкі ворота до свобод і нових осад, а й тоді право хлопства, втікаючого від своїх дідичних панів, погамувати не могло. Поготів тепер, коли хлоп частиною неприємцем, частиною проходом наших військ знищений так далеко, що ледве котрий знайдеться, щоби собі на зиму посіяв. Він тільки й дивиться тепер, де би на яку нову осадку або волю завчасу перенестися. А панове українні саме отаких збігів скликають, вільності на кількадесят літ над звичай позваляючи. І вже близько того, що хлопство з наших країв позбігає цілком.

Миколай Лопатський (каштелян закроїмський). Не час о тім тепер говорити, бо стоїмо напередодні страшних подій. Там, на кресах, заноситься вже на порушення цілості Речі Посполитої. Чути, Хмельницький Київ столицею своєю бути декларував, а

¹⁾ В послушенстві.

²⁾ Мінь. ³⁾ Оборону.

⁴⁾ Середину, тоб то центральну суму, найбільшу кількість.

¹⁾ Численні неприємності.

Секретар Брежі подає лист. Зі Швеції...

Брежі читає лист, потім просягає руку Арпажу. Згода. Се лист від Шані. Пише, що сам Оксенштьерна просив його написати нам, що для Швеції було би дуже мило, як би ми тут підперли кандидатуру королевича Яна - Казимира. Шані відповів, що хоч для нашого двора вибір польського короля й не має ваги, але з приязни до Швеції... словом, пан розуміє.

Арпажу. Отже тепер — як найенергійніше за діло. Тепер треба не жалувати ні грошей ні обіцянок. Треба певно всюди говорити, що Швеція відтепер рішуче підпирає кандидатуру королевича Яна Казимира.

Брежі. Pardon... Що до одруження королевича Яна - Казимира, то справа ясна — княжна Л'юнгвіль, так?

Арпажу. Добре. Поклонився й відійшов.

Одвірний. Послове князя Семигородського: його милість пан Франц Бетлен і його милість пан Андрій Клобушицький.

Ян Вельопольський. Гратулюю, панове... Вигляди вашої кандидатури сильно поліпшилися.

Бетлен. Як се приємно чути.

Вельопольський тріпав по плечу. Все буде добре, все буде добре. Я ж вам казав, що я душею й тілом відданий дому Ракоціх. Я ж вам казав...

Клобушицький. Ах, як се приємно чути!

Януш Радзивіл. Ну, панове, маєте дзвінки засоби агітаційні?

Бетлен. А як же, а як же!

Януш Радзивіл. Скільки?

Клобушицький. Сорочок тисяч дукатів.

Бетлен. І двадцять тисяч талерів.

Януш Радзивіл. Небагато. Панове поляки люблять грошки.

Клобушицький. А ми ще вина привезли кілька бочок.

Бетлен. Найкращого, яке в нас було...

не лише самі повтікали, а й людей навіть служащих з тих країв позабирали. Коли коротко прийшлося — і не видко нікого й не чути.

— За те козаків у вас там багато.

— Кисіль. А що козаки? Правда, між ними нема князів, сенаторів, воевод, але серед них є багачко таких, що як би права, учинені contra plebejos¹⁾, не загороджували їм дороги, то знайшлися би серед них і такі здольні, що їх, як Цінціната, ab aratro ad dictatorem²⁾ можна було би візвати. І такі благородні, що могли би дорівнювати Темістоклеві.

— О-о?..

— Кисіль. Не „о“, а так ест. Бо то плем'я славного народу руського з насіння Яфетового, котре державу Грецьку морем Чорним і сухопуттям воювало. То з того покоління військо, котре за Олега, монархи руського, у своїх моносилах Костянтинополя добувало. Воно то за Володимира Святого, монархи руського, Грецію, Македонію, Іллірію наїздило. Їх то предки з Володимиром хрест прийняли, віру християнську від Церкви Костянтинопольської взявши, і в вірі тій по сьогоднішній день родяться, христяться й умирають.

Ян Гурський (молодий дворянин королівський). Перепрашаю... Пана воеводу просить до себе його милість пан Осолінський.

Кисіль. Іду, іду (пішов).

Ожга (писар львівський). Nie mógł diabeł unii z schyzmatykami strawić, musiał księżom osolić i chmielem przyprawić³⁾.

Домбський. Багато панів звать його зрадником.

Миколай Радзейовський. Та він і єсть очевидний зрадник.

— Срібло, мідь і мосяж від козаків купує.

— Взагалі не буде добра, поки Кисіля на паль не всадять.

Радзейовський. Краще його до трактатів з повстанцями пустити. Бо поля-

сам уже паном та князем чиниться. Всі українські провінції за свої власні, шаблею взяті, неприятель означає.

— Козаки вже по містах дають своїх урядників, осібну собі Річ Посполиту учини-вши.

— По всіх церквах з молитов публічних ім'я королівське вируговано.

— При удільнім князстві Руським Хмельницький має волю конче засадитися.

Франциск Зебржидовський (каштелян любельський). А чи давно Осолінський так певно й гордо міг говорити: „коли дивомось, каже, на інші народи, що держави свої заснували на єдиновладстві — які ж там руїни й брудні революції! І тільки Польща стоїть непорушно, а форма правління нашого сміється з архітекторів прастарих і славних монархів"... І от не минуло й 5 літ по таких гордих словах — а маємо таку революцію, якої ні один з народів не бачив...

Празмівський (будучий примас) у нього одне око. Гіркі часи, болю повні, в польській крові сплямнені... Залилася ойчизна кривавим потопом, і нема кутка, де би не стало тиранське копито. І шириш, і вздовж і впоперек пішла злість ворогів. Замки, села спустошені, нема околиці в державі цілої, всюди страшна пустка. Костюли пішли в попіл, люд змучений, шляхта або в неволі або полягла під шаблею. Отари, достатки забрані, жінки пов'язані й тяжко нарікають, поглядаючи одна на одну в нещасті. Панни, що їх колись за богині в домах шляхецьких уважали, тепер у лахміття тримтять; рум'яні личка зблідли, коси розпустилися, груди розхристані, на ший вирйовка замість перлів — о, згрозо!...

Варшицький Станіслав. Хе-Хе!.. Отець превелебний так поетично описує панянську біду, що й не знати що йому більше на серці — чи недоля ойчизни, чи розхристані груди панянок.

Станіслав Корциньський (каштелян бебський). Е-е, дуби смалені!.. Вже би Поль-

¹⁾ Проти нижчих класів суспільності. ²⁾ Від плуга до влади.

³⁾ Не міг диявол переварити союзу зі схизматиком, — і мусів кисіль посолити та приправити хмелем (натяк на спільність Кисіля, Осолінського й Хмельницького).

Януш Радзивіл. О, се теж добре. Ви, панове, там і мені... tego...

Клобушицький. А як же! А як же!

Януш Радзивіл. А я за те вам скажу важну новину: князь Ярема Вишневецький — се ж *persona grata*! — сказав, що віддасть свій голос за Сигізмунда „коли будуть усунені де-які труднощі“ — розумієте?

Бетлен. О, розуміємо!

Януш Радзивіл. А оце саме перед вашим приходом я чув, як один із сенаторів сказав: *non est contemnendus Rakocius*¹⁾. Пішов.

Обидва. Ах, як це приємно слухати! (Кланяються).

Клобушицький. Давай, колего, напишемо до князевича, що його ім'я тут у всіх на вустах.

Бетлен. А ще додамо, що поляки видають посольство до Семигорода — просити князевича на королівство!..

Клобушицький. От і буде у нас заслуга!.. Кемень і Дальмаді нічого не зуміли зробити, а ми тільки приїхали, раз-раз — і діло вже готове!..

Бетлен. А нам казали, що взагалі загранична жодна кандидатура не має виглядів на успіх, а воно бач!..

Чарнковський (каштелян познанський). А мені часом здається, чи не ліпше було би зовсім віддати Україну козакам. Користь державна від неї мала, приватний лише пожиток добрий. Отже краще було би мати козаків сусідами, ніж татар. Вміти тільки би їх трактувати, а мала би з них Річ Посполита добру заслону. Бо от *ix societates*²⁾ з татарами — от тільки для *metus nostri*³⁾. Як би нас боялися перестали, певно кинули б оту лігу, від котрої самі багато терплять.

Накинулися всі.

— О-о!.. Віддати Україну? Самим?.. Та це ж останнє безумство!..

— Се би значило обезкровити Польщу.

¹⁾ Немаловажною є й кандидатура Ракоція.

²⁾ Товаришування.

³⁾ Зі страху перед нами.

ка козаки можуть убити, а цього хоч і уб'ють, то не жаль.

Олександр Огінський (воевода мінський). Панове поляки не можуть рівнодушно говорити о людині, що твердо тримається своєї віри.

Богдан Стеткевич (каштелян новогрудський). А ми все ж не перестанемо добиватися прав нашої віри.

О жга. О!.. Вже починається. А оті всі мордерства й окручення, що поносять від Хмельницького й повстанців релігія католицька — те нічого? До правди, се може обурювати!.. І як вам, панове, не сором говорити про свої права власне тепер, коли нам душно діється, розумієте — душно?

Огінський (хорунжий надвірний литовський). А вам, панове, не сором, відобравши нам права, ще корити нас, коли ми о них допоминаємося? Хіба ми не воємо проти хлопства нарівні зі шляхтою польською? Хіба не стаємо проти ребелізантів, не виливаємо крові? Але від своїх жадань народових ми не відступимо ніколи.

— Півжартом. А я думаю, що то не інакше, як через чари руські й війну програємо, і *consilia*¹⁾ наші затримуються.

Огінський (воевода). Се нахабство!.. Се образа!.. Що за чари?.. Які чари?.. Прошу пана числитися за словами!.. Бо інакше будемо трактувати з паном у інший спосіб!..

Огінський (хорунжий). Он коли в Корчині зійшла пошесть на людей, що половина міста вигибла — теж казали, що то „чари руські“.

Огінський (воевода). Отак вони все звертають справу в бік, колиторкнеться релігії

Огінський (хорунжий). В Речі Посполитій має бути лише дві віри: грецька й римська. Жодних уній не повинно бути.

О жга. А по моєму, оту віру руську давно пора знести. Нехай і в нашій державі віра буде одна, як от у Москві. Тоді не буде й свар.

Лубенський Матвій (архієпископ гнізненський,

¹⁾ Ради.

ша п'ятьсот раз могла би згинуті, але не згинула, то не згине й тепер. Як з'явилімо!

— А хто знає. Занадто вже завзялися зрадники ляхів з Руси до щенту вибити.

Ліпський Зигмунт. За Владислава, бач, не зачепив нас поганин, мовчав і русин віроломний. А тепер і русини й татари плондрують Польщу, як хотять.

Кисіль. О, то дійсно. Як *orientis sole*¹⁾ освітлюються всі світу *amplitudines*²⁾, так за святої пам'яті короля його милости пана нашого з початком панування його — шастя, слава, побіди над ворогами й злотий спокій, в'ючи собі гнізда в ойчизні нашій, на весь світ були славні й світили. І як *occidentis sole*³⁾ настають *tenaebrae*⁴⁾, так зі смертю *Principe nostro*⁵⁾ згас спокій, шастя й слава Речі Посполитої, наступила нечувана *caedes*⁶⁾! і — о, горе! *perpetua labe*⁷⁾!.. А на те все одна рада — елекція. Без пана нема порядку й трудно його собі обійти. Як пана виберемо, а він гетьмана заіменує, — о, тоді всі справи підуть інакше. Козаки навіть не розуміють, які трактати можуть бути з Річчю Посполитою. *Majestas respublicae*⁸⁾ для тих хлопів нічого не значить. Вони кажуть: „Що то єсть — Річ Посполита? Ми сами Річ Посполита, а от король — то в нас пан“... Сам Хмельницький навіть: йому пишуть — „старшому війська Речі Посполитої“, а він відповідає по-своєму: „старший війська короля його милости“. Не хоче, бач, мати діла з Річчю Посполитою. А король — то в них щось божественне. Отже, елекція. елекція й ще раз елекція. Пішов.

— Ага!.. Оце треба мати на увазі!.. Отже козаки хочуть бути слугами короля, а не Речі Посполитої!.. Добре!.. Сезначить, що під час безкоролів'я — вони вже, виходить, нічії слуги?

¹⁾ При сході сонця.

²⁾ Простороні.

³⁾ При заході сонця.

⁴⁾ Тьма.

⁵⁾ Пана нашого.

⁶⁾ Поразка.

⁷⁾ Вічна ганьба.

⁸⁾ Величність республіки.

— Відняти в неї всю будучність.

— Нам же природний розвиток на Схід.

— А пшениця?

— А ріки й озера?

— А дівчата - русинки?..

— Се вже безоар неначе.

— Що то за „безоар“?

— То таке средство, що дають чоловікові, коли вже або-або: або смерть, або життя.

Лясковський. А пс-с-с. Що се там духовенство зібралось?

примас Польщі)проходячи, жарливо грозить пальцем. Ні-ні-ні!.. Цього зробити неможна. Потиху. Особливо зараз. Бо й так кров летється велика, а нехай би сьогодні почати віру їх стару зносити, то вони всі злучаться з Хмельницьким. Пішов, привітно кланяючися на обидва боки.

— Обережний наш архи-біскуп.

— А як же! *Supremus Antistes et. Regni Primas*¹⁾.

— А знаєте, як про нього сказав папа Урбан? *In Polonia multi sunt Praelati, solum Mathias est Episcopus*²⁾.

— А цитьте, панове! Що це там наші отці духовні стовпилися?

— Так же воно, як бачиш, ваць, і єсть...

— Стережіться, поляки, що-би не звів вас Кісіль масними словами!

— Його й мати чарівницею була.

— Поганий нарід руснаки взагалі. І великі й малі.

Станіслав Крицький, каштелян рацинський. Тож вроджені їх прикмети: нестачність, зрада, погорда цноті, відраза до спокою, до послушенства, противність панові. Лише коли мають такого старшого, що їм дає пляц до всього злого й дозволить усяку збродню — лише з таким вони живуть лагідно; чим більше зради й воєн зативає — тим для них ліпший.

Вацлав Лещинський біскуп вармінський. Вони навіть з богом самим боряться! Чортівські руки піднести сміли на священників наших і служебників, богу посвячених, на будинки імені його виставлені.

Павел Пясецький, біскуп перемиський. Ксьондзів, навіть тих, що сховалися до костьола, при вівтарях, як бидло, сікли, аж кров, що прискала зі стятих туловів, нераз очі пречистій в образі заливала.

Петро Гембіцький біскуп краківський. Мальованим святим вирізали вуста, виколювали очі, стріляли до них з яничарок.

Станіслав Пестроконський, біскуп хелмський. Образи панни святої салом шмарували й давали лизати псам поганам!

Петро Замойський, номінат перемиський. Святе Христове тіло ногами топтали і в болото ганебно кидали!

Микола Гневош, біскуп куявський. Вівтаре християнські, фігури божі стріляли, а з них — де-хто бачив — кров пливла!

Андрій Шолдрський, біскуп познанський. Хрести, золоті монетранції розбивали сокирами й ділили між собою шматочки, а на більшу соромоту — ризи святі вживали.

Парчевський Петро біскуп смоленський. З чаш тили горілку „за здоров'я лядського бога“...

Микола-Юрій Тишкевич, біскуп жмудський. В орнати убравшись, танцювали по костьолі!

Станіслав Заремба, біскуп київський. Ксьондзів у салі смажили! Витягали з них жили!.. Пояси дерли! Трупи з гробів добували й вішали догори ногами, а християн разом із жидами топили в колодязях!...Зв'язавши вірвовкою чоло, крутили потім палкою, поки очі з голови не випадали! Кров текла по дорогах, мов по дощі великім! Боже! Змилуйся над нами, скаяними християнами, і покарай оті бестії прокляті!

Товпа, роз'юшена своїми духовними отцями, доходить до скажености.

— А-а-а!.. Лотровство!

— Гультайство мерзенне!..

— Плюгава каналія!

— Пеські синове!

¹⁾ Верховний ієрарх священник. Примас королівства.

²⁾ У Польщі багато є прелатів, але серед них тільки Матвій єпископ.

- Злодійство, від діавола вчене!
- Бридкі потвори!
- Хами!
- Зрадники!
- Убійники!
- Переверотні піддані й хлібоїдці!
- Гади болотяні!..
- Жаби Дніпрові!..
- Бестії зажерті!..
- Безецна чернь козацька! А бодай би ти зі своїми герштами у власній пасоці плавала!
- Гей, панове!.. Або гартуйте гроти й шаблі, не жалійте майна і йдіть, скільки вас є кінних і піших на боротьбу — або шию свою під ярмо хлопству бридкому подайте!..
- Браття поляки!.. Не сумуйте! Ще буде буяти Сарматський орел на Роксолянських полях!
- Еупа-а!.. До зброї, панове!..

І нараз в увесь цей хор вливається страшний крик.

— А-а-а!..

Вбігає якийсь шляхтич і, рвучи на собі волосся, кричить нелюдським криком і в'ється від лютого невиносимого болю. До нього кидаються всі із запитами, але він нічого не може сказати і тільки кричить, кричить...

- Але що сталося? Чому нас пан так лякає?..
- нарешті може вимовити. Вісник... вісник... з поля битви...
- Який вісник? Звідки?
- З якого поля?
- Яка битва?
- З ким?
- З татарами?
- З Хмельницьким?
- Та кажи, пан, не муч!..

А він тільки кричить і в'ється, як вуж.

Приводять воїна, обідраного, закуреного, перев'язаного; контраст із тими шовками, оксамитами й париками.

- Що таке? В чім річ?
- Що сталося?
- Що пан приносить нам?
- Але ж, панове, він ледве стоїть на ногах!
- Дайте сісти чоловікові!

Підсувають щось сісти.

Вісник. Військо... пропало!.. Все розпорошене... нічого не залишилося... Обоз увесь... пішов на здобич... неприятелів... сто тисяч возів... армата вся... при згубі челяди возової... при жінках стану шляхетського... які... вірячи в так велике військо... з діточками своїми... в обозі мешкали... все в руки неприятеля прийшло... і ми самі... прийшли-сьмо... о вічну соромоту... о остаточну згубу. Втратив притомність.

Повна тиша; всі закам'яніли.

Лише згодом, слово по слову, чим далі більше, аж нарешті цілий потік обурення.

— Я ж казав, що так буде...

— Не трудно було й передбачити...

— То ж наші панове. як на пишну вечерю, вибиралися на ту війну...

— А вибиралися ще як довго!...

— А як же!... Поки підіставали вбрання, поки поготовили зі срібла шишаки.

— Думали, що то весілля чи в'їзд до Кракова будуть справляти...

— Позабирали з собою шевців, кравців, шмуклерів, злотників...

— Що ж... хто що мав, те й привіз.

— Та добре що можніший з достатку. А от убожіший не один, так що було батьківського добра й кривавої заслуги — все туди по-звозив.

— Та куди ж!.. Самих возів, кажуть, було сто тисяч ко-
ваних.

Альбрехт Радзивіл. Забули, що при Корсунським погромі втратили стільки багатства, та поприходили ще без порівняння з більшою розкішню: в золоті, в сріблі, в камінню, пишних шатрах і всякім багатстві.

— Обтяжилися і Церерою й Бахусом, що й казати.

Олександр Огінський воєвода мінський. Панове коронні до-казати хотіли. На потребу¹⁾ з ридванами пурпуровими поїхали, з вузлами золотими, з шатами, сріблом та обиттями усякими.

— Мусимо приймати, що панове Литва з нас сміються...

— Не час би тепер на кпини та висміювання...

— Огінський. А що? Хіба неправда?

— Правда, але...

Огінський. Правда очі коле?

— Журавський і Фурман²⁾ ви-читали в небі й давно вже ска-зали, що так має бути. Консте-ляції я не пам'ятаю досконало, яку вони там через діоптри до-глянули, але два чи три рази вандрівні планети ряд мали, а тому і в раді і в екзекуції по-милки мусіли вже бути хоч не хоч. А що найважніше — се, що Марс із Стрільцем все в компа-нії ходили. От чому й татари, що з луків, і козаки, що з само-палів так добре стріляють, мусіли праevalegere³⁾ над нашими, що ні-коли добре не вміли стріляти.

— Е, милий пане брате! Дай же тим математицьким ворожкам спокій. Я ніколи отому глупству

— Та коли ж і справді досадно. Ну нехай уже багачі, а тож і шляхетка який паскудний, наш брат, сіряк — і той!... А бодай ти пропав!

— Та дійсно. Мало який това-риш не рівнявся багатством з великими панами.

— Останнє продав, аби пишно вбратися.

— А як же! Zastaw się — a po-staw się⁴⁾.

— Брали слуг усіх, шати, клей-ноди...

— Та що! Жінок своїх брали!..

— Що жінок! Дівчат собі зі Львова понаспроваджували.

— Князь Домінік вірменок по-навозив. Йому вірменки подоба-ються.

— Князь Домінік, кажуть, сріб-ну ванну з собою повіз.

— Та - а... Всі вони добрі!

¹⁾ Слово „потреба“ розумілося в ті часи, як „війна“.

²⁾ Се тодішні професори краківської Академії.

³⁾ Взяти верх.

⁴⁾ Хоч пусти все в застав, а покажи себе.

не вірю. З того тільки сміятися, як ота баба сміялася з астролога, що на небо дивився, а в яму впав.

— Що ж... оце й з нами так... Буяючи думкою коло неба високого, ми ледве дивилися вже на низьку землю — от і...

Францішек Дубравський підкоморій перемиський. Ми волимо тільки розмовляти про війну, а радше займаємося збиранням гроша та придбанням маєтків. Тому то вже видишкурували ми таке, що попали в конечну неславу.

— Панове!.. Та не в тім тільки річ. Не в розкошах і багатстві. А в тім, що замість дати власть у руки одної людини, ми призначили аж трьох гетьманів! От у чім річ!..

— А при них ще комісарів штук тридцять!

— І кожний хоче командувати.

— А слухати ніхто не хоче.

— Czo panek, to chce bydz hetmanek¹).

— А на комісарів саму сволоту повибирали. Мов умисне. Там же Любомирський комісаром був, Костянтин.

— Новожен?

— А він же!

— То гах скоріше, а не салдат.

— Він же білила уживає, комфори, пажма, парфумів та рум'ян.

— Краще було б йому, бісовому синові, в Ленчиці zostавати та гласкати свою дамочку по чорній спідниці.

— А рагозинський та конинський старости — чим не комісари?

— І вони?

— А ти би як думав?

— Та то ж рарохи! Вони ж у ланцухи та манелі коней повбирали, а самі тигри та леопарди поодягали.

— А то все досталося козакам, ха-ха!..

— Там той лише був товариш, що мавсоболі, рисі й ряд оправний.

— То ж думали — варт нам тільки показатися, а зразу налякаємо казаків.

— Та ми ж, у кареті сидячи, воювати хочемо! Ми ж усе золото на вбори побрали, пообдирали всіх звірят зі шкур, аби в обозі, в отій школі всякої нужди, мати й цукри й фарини, аби навіть намети цинамоном пахли.

— А жовнірові жолд незаплатений, і він їсть сухий хліб.

— Та й того не подостатком.

— Ех!.. Не в розкошах та не в уборах дорогих наші предки доказували — тому й Річ Посполита в славі сяла. А тепер як пішли помпи та оздоби — от і далися ми на таку руїну.

Енипій, сповідник королевича Карла. Се бог нас знищив і тому сміттю бридкому на посмішище дав перед усім світом.

— Бог богом, а що в нас не було сталої руки на ведення війни, то се так.

— Комісари були такі, що пожалься, боже... От хоч би Денгофи...

— Особливо отой Велюнський: „ме-ме-ме“... Меланхолік якийсь.

— Verus² израеліта!

— А Щавинський?

— Який?

— А отой, бресько-куявський. Здоровило такий, статури великої, борода отакезна, а розуму о-стільки.

— Але за те геній у рахунку реєстрів, в обманюванні шляхти й купівлі сел.

— Але ті хоч близько коло поля битви були. А от ясновельможний пан староста краківський так у той час перорувати готовився й промову ладив. Мудру промову — із Сенеки та з Плїнія!

— Е, він і Калімаха читав і Юстиніуса, аби мати мудру промову із силогізмами.

¹) Усякий панок хоче бути гетьманом.

²) Справжній.

— Годі, панове. Ми й самі не кращі.

— Тихше!.. От вісники ще!

— Пилявсики!

— Слухаймо новин!..

— Що! Де! В чім річ?

— Хіба не знаєш пан?

— Вісники з-під Пилявець!

— Свідки нашого погрому.

— Очевидці сорому нашого.

Входять, а потім ще — „пилявчики“. Стомлені, обсмалені, розтерзані люди; пригноблені, прибиті. Говорять з великим соромом, з великим гнівом, з великим призирством.

— Що ж, панове... Розкажіть, що там сталося.

— Сором і оповідати.

— Вже одразу воно пішло... якимось не так.

— Як ото затяглися переговори між паном Вишневецьким та регіментарями, то військо аж потомилося на чеканню та безпотрібних пересуваннях то туди, то сюди.

— Та й згодом... махнув рукою. Навіть коли уморили вже всі кондиції та зійшлися нарешті, то й годі се було тільки так. Внутрішньої єдності однаково не було. Одні кажуть, що треба якомога спішитися, аби свіжими силами вдарити на козаків, не давши їм з'єднатися з татарами. Другі хочуть чекати повітових полків, треті ще щось вигадують...

— Не дійде нарада до кінця — відкладається. І раз, і два, і десять.

— А тим часом по два, по три дні стоїмо при кожній переправі, бо про переправи ніхто й не подумав, аби їх направити як.

— Становимося без шансів, без окопів, не отаборившись, не насипавши валів.

— В обозі галас, зальоти, піячка, заздрість.

— Від гуку труб і дудок аж хмари підіймалися.

— А пиха яка! Старого солдата, що не мав виложеного собоєм ковніра, і на раду не пускали.

— Всюду декорації пишні, пурпур та вісон.

— Пір'я химеричне, золочені панцері.

— На бенкетах срібна, золота застава, кришталеві чаші й веселе товариство.

— Наспроваджували собі дівчат зі Львова, і вони в мужеській одежі переховувалися по шатрах

— Так уже хотілося йому пописатися у Прошковичах.

— О, то пан мудрий, повен політики й уміє різні факції.

— Особливо на свої діла не злу має пам'ять під позором публічних справ.

— Справді, наші панове тільки наради вміли скликати.

— Та й з них ні одна до путнього кінця не дійшла.

— Навіть більше: що комісарська рада постановить, то панове регіментарі візьмуть та скасують.

— Взагалі, треба признати, не було жодної карності в обозі.

— Уночі по гаслі стрілянина, крики й за те — жодної нагани.

— Поваги до вождів — жодної. Альбрехт Радзивіл. А військо, військо?..

— Кінний люд добрий був, а пішого привели мало тай аби якого.

— Та що казати! Військо було таке, що такого давно вже не виставляла Річ Посполита.

— А проти козаків так і ніколи.

Альбрехт Радзивіл. Виходить, військо було таке, що й Костянтинополь, не то Костянтинів могло взяти?

— Та отже.

старшини в день, а по ночах служили Бахусові й Венері.

Ян-Антоні Тишкевич, маршалак литовський. Та-а!.. Гарні й ви, панове шляхта, хіба ми вас не знаємо? Ви там на полях Пилявецьких сиділи, а думка ваша була тут: як би елекція без вас не відбулася.

Богуслав Лещинський, генерал великопольський. Он каштелян чехівський писав же сюди: „тридцятьма тисячами крисок при гострих шаблях *candidato nostro suffragani*¹⁾ хочемо.

Залевський. Про вибори думали, а про Хмельницького—ні.

Опалінський Лука. Легковажили собі його. Казали, що тільки побачить таке страшне військо, то сяде на коня й гайда до Чигирина. А звідти, коли тісно буде, то й на Запоріжжя піде.

Сапіга Казимір-Лев, віцеканцлер В. К. Л. А Хмельницький знав, що робить. Вибрав хвилину, вивів одразу все своє військо в поле й збив наших.

— Якось раптом стратили ми всі серце. Чому воно так?

— Та ще в день яко-так, а от потім, увечері.

— Так, так... То нарада знаменита була. Один каже: давайте з усім імпетом вдаримо на неприятеля; другий каже:—не ризуймо, не вдаваймося в таку крайність. Третій каже—обернутися всіма силами проти орди, відділивши її від козаків...

— А там тої й орди не було!

— Той радить стояти на місці й направляти упушене. Другий навпаки—каже одвести обоз під Костянтинів і там, окопавшись, повести з ворогом шанцеву війну.

— Радили, взявшись за руки, відступати табором.

— Ні, не відступати табором, а покинувши вози, взяти на коні що важніше й тікати чим-дуж.

— Військо то було велике, а от порядку не було. Вишневецький та Заславський ворогують, їх партії гризуться поміж себе, інтригують, повітові полки не хочуть нікого слухати, окрім своїх повітових полковників, таке...

Альбр. Радзивіл. А Хмельницького військо велике було?

— Та... як сказати?.. Забузький говорив...

Альбр. Радзивіл. А хто це Забузький?

— Та се козак з табору Хмельницького. Він під Костянтинівим до нас передався. То от він казав, що з Хмельницьким до ста тисяч люду, але зовсім змороженого. Дві третини, каже, без рушниць, із самими кійками—хлопство від плуга.

— Але обережності, казав, немає жодної в козаків: окопів не роблять, і ціле військо що-дня п'яне.

— Мало чого він не говорив. Він говорив, буцім то підмовив із собою дві тисячі реєстровиків, і як тільки військо польське підійде хоч на милю—зараз же ті дві тисячі передадуться на наш бік, казав.

— Говорив, що в козацькій таборі настрої пригноблений, тривожний; що чернь уже хоче старшину хапати та видавати й о милосердя просити.

Гембінський Ян, секретар. А все ж треба признати, що це де-кому додало духу.

— А як же!.. Знайшлися такі, що хвалилися канчуками розігнати хлопів. „Для цієї наволочи, кажуть, для отого мотлоху козацького шкода й зброї—вистарчило б нагаїв і канчуків“...

— Не без того, що оця хвастовливість і пошкодила нам. Бо замість того, щоби заснуватися в такій сильній кріпості, як Костянтинів, і звабити Хмельницького до нападу, ми самі пішли його здобувати—й попали на пилявецьку позицію.

¹⁾ Голосувати за свого кандидата.

— Еге. Так, кажуть, хоч військо урятуємо, а інакше — загинемо всі.

— А коли хтось обізвався, що так же можна всю піхоту й гармати втратити, то пан Радзейовський Геронім сказав: „Легша втрата ойчизні вся артилерія й уся піхота, ніж кров шляхетська“...

— А найгідотніше те, що пани наші радитися-радяться, а самі поглядають, чи скоро сонце сяде, щоб увечері тікати непомітніше.

— І як тільки смеркло — ух!.. Пішло все в розсіпку польське рицerstво!

— Першим показав приклад князь Домінік Заславський. Головний регіментар, а?

— І як його вибирали на такий високий уряд?

— Як?... За гроші.

— Думали, що він хоч війська причинить і інших достатків, а він, бач, і те що було стратив.

— Чому ж не консідеровано того, що він же боягуз?

— Януш Кишка воевода полоцький. Та він же, собачий син, ще змалечку був такий. Жив у достатку, нічим думки не трудив, тільки хіба дівчатами. Підріс, то пішов ніби вчитися до Кракова, але тільки бавився там і зробився лінивим, розбещеним, невстидливим. Ще не бувши хлопцем, почав батькувати. А хоч і женився потім, то куртизанок не повигаляв і тим шлюб святий споганив. Булави добився за гроші, ухопивши її перед достойнішим — і от результат...

Андрій Рушковський, каштелян іновроцлавський. Це Марс розгнівався на Польщу й дав самопал козакам, а сайдак Орді. Раніше Марс фольгував нам, сам шиковав наші гуфці в потреби; за його поміччю при мужніх серцях і дотепних гетьманах полірували ми зброю кров'ю в поганських ранах. Але скоро тепер вибрали такого гетьмана, що спід-

— І знову, я скажу, всьому виною панове начальники. Не було в них нічого певного.

Данилович Ян. Се пан Заславський пожалував своєї ко-
стянтинівської маєтності.

— Що й казати! Он навіть за ті два чи три дні, як обоз стояв коло Костянтинова, завжди була варта по всіх його селах, аби й снопа не взято для поживи ко-
ням.

— А коли прийшло до рішучої події, то він перший же й утік.

— Так, так! Князь Домінік утік першим, а за ним, як за вождем, і комісарі, і пани-рицerstво, німці, драгуни, полковники, ротмістри, поручники... О, сором, сором!..

— Бридко втікали, — а ніхто й не гнався.

— А тікаючи, говорили навіть між собою пошепки — боялися, що татари ззаду.

— І як би хто тоді крикнув „Алла“ душі б відбігли!

— Два дні не спали, не їли, все тікали.

— Покидали по дорозі древка нескрушені, списи зброєю неткнені.

— Альбр. Радзивіл. І не бився ніхто?

— Рідко хто з шаблею погинув.

— Осинський тільки й бився.

— Уся його піхота німецька вигинула до ноги.

— Ні, чому ж? І Кархольський, великополянин, нужно теж починав, б'ючи козаків та кримську голоту.

— І теж погинув.

— Але зі славою!

— Вітовський і Тарновський тріпали добре Кривоноса.

— Пан Сандомирський справді добре потикався з людьми Хмельницького, але не маючи помочи, потратив своїх і сам ледве втік, аж ізняв зброю.

— Ще старости рожанський, варшавський і черський билися —

ниці більше пильнує, ніж булави,
і вірменок на ліжках шикує, а
не полки на полю — що Марсові
з нами робити?

ото і все. Решта повтікала, навіть
гуглі одно одному не набивши.
— Що ж, коли сам головний
регіментар показав приклад.

— Клоковський, віршує експромтом:

Пан Домінік, ксьонже на Заслав'ю,
не хотів псувати черні для свої привати,
боявся вщербити українної інтрати.
Казав: „фольгую їм. Коли б ми їх збили —
які ж би піддані в селах нам робили“?...
А козаки: „Ото князь! Не хоче нас бити.
Ну ж ми його — а таки не будем робити“!..

— Дай, пан, спокій з віршуванням. Тут у голові все помутилося...

Одвірний. Ясне освітлони пан Домінік, князь на Заслав'ю Заславський!..

Загальний поклик: „А-а-а“!..

Рсі очі звернулися на двері.

Входить князь Домінік і буквально не знає, де дітись і що з собою почати. Волів би тричі провалитися крізь землю.

— Вже тут! От стерво прокляте!..

Владислав Волович, каштелян смоленський. З невимовною їддю. Вітай, зацний рицарю, мужний бойовнику, славний гетьмане!.. Вітай побідителю й триумфаторе, повний слави!.. Хто твої діла достойно прославити може? Хто тебе, як слід, оспіває на вічну пам'ять потомкам? Чи тікали ж коли перед ким поляки? Ніколи! Оця падлина перша в хроніках Польщі буде її соромом, бо стратив польську славу, втікаючи...

— Ух, ти ж стерво собаче!.. Ти ж вірменок за собою в обозі возив і їх більше пильнував, ніж булави!..

— У нього одна була ціна й булаві й жінці законній: булава не була в обозі, а жінка на ложі супружнім.

— Мабуть іще ніхто ніколи не мав такого дурня за гетьмана.

Домінік Заславський. Панове... панове... я ж... панове!..

— Мовчи, гаде... Годен еси в нагороду палю кінчатого на смітнику вкопаного!..

— тріпле по рамені. Ліпше би було тобі, брацішку, у Львові подушки пильнувати, ніж братися за таке велике діло.

Дом. Заславський. Панове... не я... Першим утік пан Концепольський. Він мені сказав, що їде військо шикувати, а сам не доїхавши, побіг о дваконь. А біжучи, і зброю від себе відрізав... а кінь спіткнувся... а він пішов пішо... По дорозі взяв шкапу в мужика... й одержу мужицьку взяв на себе, а мужикові віддав свою... і тікав далі, себе забувши... А я вже після того...

— Чорт їх розбере, хто з них тікав перший.

— А хіба це не все одно?

— Усіх їх на шибеницю!

— Чого ти бою ні мало не дав Хмельницькому?

— Чому ти військо на безрок затагнув?

Дом. Заславський. Панове... панове... Я ж був гетьманом тільки з назви. Там же нас трьох зарівно булавою правило... а ще душ п'ятдесят гетьманило разом із нами радами своїми... Ви ж,

засідаючи у рицерськiм колi, завжди маєте голову над собою, а в нас її не було... Чи в мені ж самому причина, що військо польське пішло в розсіпку?... Я не знаю, хто більше винен — чи той, хто радить, а не має відвiчальности, чи той, хто має відвiчальність, а не має прав...

— Ти ще будеш виправдуватися?... Мовчи, а то я тут тобі на місці голову розрубаю!

Примас. Що то ест? Хiба пан не знає, як суворо карає закон за обнаження шаблi навіть під час сойму звичайного, не лише під час елекції? З уряду верховного свого я мiг би зараз укарати пана, але жалую його несвідомости. А вас, панове, прошу заспокоїтися. Чи не буває так, що який magnificus, коли дитя власне, син власний погрішитись — караючи поступок його, аби лiпше карання почув, не сам дає йому хлосту, не поважнiшому кому карати поручає, а закличе якого Стаська або Мацька, підданого свого, аби при батьковi сина вибив. Нiчого те одначе в свiта на повазі отому синовi покараному не шкодить. Бо Стасек хоч i бив, але по-старому є хлопом i Стаськем, а син панський, хоч його й бито й вибито — по-старому паном i сином панським. Sapienti sat¹⁾!

Одвiрний. Пан Миколай Остророг, підчаший коронний!..

Остророг, попустивши голову вниз, iде й наче сам iз собою говорить серед повної тиші. Се для мене... рiвняється смертi... рiвняється смертi... Без битви... без проби... відступити так ганебно!.. Але не я, не я був автором тої ради!.. Я радив відходити табором, а не комунником, але що моєї ради не прийнято — labavo manus meas²⁾. Я взагалі не радив приймати битви на тiм місці... Я ж говорив, я ж говорив — може тут найдеться хто звiдти, то потвердить мої слова... Я ж скачав буквально оцими словами: „в кості кидати о Річ Посполиту не годиться“. I про татар я тоді ж говорив, але з мене мало не сміялися. Аж коли вже все виявилось — тоді допіру давай радитися... Військо розбіглося... все погiбло... Закрив очі руками й плаче.

Зигмунт Парис, каштелян черський. Ох i весело ж грають тепер козаки на своїх флорах, бо розпорошили боярiв польських вщент! I то не чiльним боєм, не відвагою, а десятком котiв, що їм Хмельницький поприправляв до хвостiв пузирi, аби тими страшити салдатiв польських!.. А Кривоніс до того ще копу зайцiв припустив до штурму. Он бач, яка велика сила пішла на гетьманiв наших: коти та зайці побрали всiх панiв, комiсарiв, полковникiв i найголовнiших урядовцiв.

Примас. Панове!.. Павза. Панове!.. Павза. Славні були предки наші... Лякався їх i блiдий турецький мiсяць, i москаль далекий, i нiмець, i волох. Мужність своєю широко розвели польські границі від Дунаю аж по Балтицькі непробиті броди. А от ви, потомки, виродились з цноти предкiв своїх, потратили в скорім часі так багато провінцій i навіть решти не думаєте боронити, а тiльки питаєте один одного: а де би краще сховатися? Але куди ж направите віжки свої? Чи може іншої ойчизни шукати будете? То я вам скажу, що коли цієї боронити не хочете, то іншої під сонцем напевно не знайдете. Сусiдiв, правда багато довкола, але кожний чекає тiльки своєї нагоди. Звiдти розбратаний нiмець заглядає в вічі, звiдти невiрний москаль не додержує перемир'я; збоку Татри непроходимі, а з тилу в кривавім потоку бродить Марс козацький. Ей, чи не лiпше цієї ойчизни боронити, заслонивши її своїми грудьми, нiж під чужим ярмом, позбувшись

¹⁾ Розумному досить.

²⁾ Я вмиваю руки.

свободи, вічно нарікати на свою долю? Невже не краще, о сармати, завзявшись серцем, знову на коня сісти й володіти гострою зброєю в мужнім бої? Повертай же прудкі ноги, польський мужу!.. Зрікайся вибраної тепер і так соромотної дороги — і знову відважним боем набудеш своєї давньої слави. Не витримає грубий руснак твоєї мужності, аби лиш ти захотів просити з неба помочи на неприязельську силу. А для того нам треба тепер же подбати о поновний вибір регіментарів, але насамперед!.. Насамперед — елекція! Елекція то для нас усе! Перша підстава оборони — то вибір короля. Тоді й з козаками буде інша мова, тоді й шляхта охітніше братиметься до війни, як матиме над собою господарське око. А вибираючи короля, треба мати на увазі, що під таку грізну хвилю король мусить бути мужним лицарем і досвідченим жовніром.

Кисіль. От і я теж саме кажу: елекція, елекція й ще раз елекція. Прошу вас: таке кожний, навіть я сам, охітніше піде при пану. Чому? А тому, що буде кому бачити й нагороджувати працю. А тепер — я свobodно скажу, як то й водиться в свободній республіці, — яку вдячність маємо від Речі Посполитої за страти нації? Жодної!.. Мало того, всі ви нас лаєте, тільки що не б'єте.

— А й слід би бити таких собачих синів, що спричиняються до сорому ойчизни.

Кисіль збентежено. Що се, пане?.. Яким правом?.. Це вже занадто!.. Я ж сенатор...

— А плюють мені, що ти сенатор! З-під Пиляви тікав, мов пес побитий, так не покликався на своє сенаторство.

Кисіль. Хіба я сам? Хіба я сам?.. Бігли всі — і я за ними. Чому не гримаєте на пана Конєцпольського, що тікав, перебравшись в селянську одєжу, як хлоп? А пан Остророг, що аж в Олеську зупинився? А пан воевода руський?..

— Крики. Всім вам одна шана!

— Суду на них усіх!..

— Судити провинників і втікачів!..

— Горлом скарати!..

Бонковський вилізає на щось високе. Панове товариство - о! Панове!.. Небезпека, в яку попала Річ Посполита, вимагає від нас рішучого слова в справі вибору короля!.. Нам треба на трон людини військової, яка могла би сама стати на чолі армії. Таким є тільки королевич Казимир. Він показав уже, що є відважним воїном. В сю хвилю, коли війська в нас нема, треба за всяку ціну помиритися з Хмельницьким, а се може зробити тільки королевич Казимир. Його люблять козаки, за ним уся партія примирення, а за Карлом — хто? Вишневецький та Конєцпольський, тоб то ті, через кого Хмельницький підняв повстання й не хоче миритися. Не забувайте й того, що Карло — непримиримий клерикал, послушник єзуїтів, а се ж притока до неминучого конфлікту з козаками. Вибачте, панове, що я так одверто кажу, але пора на шепти по кутах, на кабінетові рішення та згоди — пройшла. Стоїмо перед фактом вибору, що має наступити не сьогодні-завтра, отже мусимо твердо собі сказати: або так — або так!

— Nie pozwalam!.. Скорочувати термін вибору ніхто не має права! Се уйма прав наших шляхетських! Се порушення старопольського звичаю.

— Неможна приступати до елекції, аж вперед війна з тим неприятелем скінчена! (quasi quae ratione!) буде!..

— Ми, шляхта з руських провінцій, нічого не хочемо слухати! Нам додому треба вертати!

— Чорте - бісе, становся на престол, — нам все одно.

¹⁾ В який будь спосіб.

— Литво - о!... Стий зби-
тою лавою при Яні-Казимірі.
— Стоймо - о!...
— Коли Корова одкине
Яна Казимира, то ми вибе-
remo його великим князем
Литовським!
— Ян Казимир!... Тільки
Ян Казимир наш король!
Vivat!]

— Ого! Виповняється, що
колись Кохановський писав:
Nową przypowieść polak so-
bie kupi— że i przed szkodą i
po szkodzie głupi¹⁾.
— Панове! Не забувайте
найслухнішої кандидатури—
королевича Карла!...

аби ми могли додому вер-
нутися!
— Додому, чуєте? Вам
добре філософувати та делі-
берувати, бо ви дома! Ва-
ших достатків ніхто не руй-
нував, а ми з останнього
живемо!
— Короля! Короля!

— Вбігає Панове!... Страшні вісті... Кінець нам усім! Кінець...
Хмельницький з двох боків наближається до Варшави... Від сходу,
з боку Берестя, козацькі загони вже в 14 милях від нас, а з півдня
від Любліна — в двадцяти!...

Повстає страшний галас і метушня.

— Тікай, хто куди може!... — Панове! Уся Варшава в — Ідм на зустріч...
— О-о-о-о!... Що нам ро- тривозі!... — Треба організувати обо-
бити? — Все, що живе — зби- рону в Варшаві.
— Сорок тисяч комуника рається до втечі. — Яка там оборона, як вар-
ше просто на Варшаву! — На вулицях нема іншої шавська чернь готує погром.
— Хмельницький за пару мови, як про втечу. — Як тільки козаки підій-
день буде тут! — Шкути й дубаси на дуть до міста, — воно почне
— Рятуйся, хто як уміє!... Вислі готувлять... горіти зсередини. Чернь за-
— Тіка - аймо!... — Мішки шнурують... палить.

Одвірний якимсь особливим голосом, перекрикуючи всіх: Її королів-
ська милість королева Марія Людвіка!..]

Вбігає королева, за нею пані, панни; всі кричать, щось тягнуть.

Марія-Людвіка бігає по сцені. Ах!... Ах!... Я їду!... До То-
руня!... Сю ж хвилю їду до Торуня!... Поможіть!... Де маршалок?
Хто мені допоможе? Всі мене кинули!...

Пані й панни. Ми теж!... Ми не покинемо Вашої Королівської
Мосці в біді!... Карети нам!... Повози!...

Осолінський й бігає за королевою. Ваша королівська мосць!... Але
ж бійтеся пана бога!... Звідки такий страх?... Жодної небезпеки нема!..
Я ж маю певні відомості!... Але ж прошу заспокоїтися!... Жодного
Хмельницького нема!... То кричить Вишневецький іде до Варшави!...

Марія-Людвіка. Ах!... Вишневецький?... Правда!...

Осолінський. Як бога кохам!... Він облишив Замостя і йде
сюди. Ваша королівська мосць же розуміє, що коли відповідальний
вождь вважає за можливе кинути своє військо перед лицем ворога,
то се певний знак, що жодної небезпеки нема. До нього підбігає секретар
і щось говорить.

Марія-Людвіка. Ах, так? Може пан канцлер умисне мене
заспокоює?...

Осолінський й, радіючи з доповіді секретаря, стає на підвищення, старається
вернути на себе увагу. Панове!... Панове!... Найсвіжіші новини!... Козаки
справді йдуть до Варшави, але посольством від Хмельницького!..
Мілька душ усього!... Прошу не тривожитися!... Прошу далі спокійно
вести наради!

Загальний гомін полегші, усі вертаються до своїх інтересів, мов би нічого й не тра-
пилося.

¹⁾ Нове прислів'я пристає до поляка — що він і по шкоді, й перед шкодою глупий. Се натяк
на прислів'я „mały Lach po szkodzie” — лях розумний тільки після того, як з ним скоїться нещастя.

Лізоля до свого секретаря. Коли ми писали, що з козаками буде мир, і поляки розпустять військо?

Секретар. Позавчора...

Лізоля. Так, так... Французькі посли вже давно вели переговори, щоби те військо найняти, отже й ми, очевидно, мусіли... Бо там же й відділ королевича Карла і пруський помічник під проводом Weihera... Але тепер Хмельницький сплутав усі рахунки. Ти чув, що кричала Литва?

Секретар. Чув...

Лізоля. Литовці нарід рішучий. В разі чого можуть піти й не знати як далеко.

Секретар. Як саме?

Лізоля. А хоч би й відділилися від Польщі, вибравши Яна!

Секретар. О-о!..

Лізоля. Атак, так!.. Тут же сторона дика... Я навіть передбачаю, що багато сторонників Карла відпаде, аби тільки не допустити до розриву держави. Так от прошу виготовити й зараз же, сю ж хвилину відіслати лист, в яким з найбільшою енергією допоминатися як найскорішого приїзду маркграфа Грана.

Секретар. Хіба граф Ностіц відмовився?

Лізоля. Рішуче!.. Має приїхати Фердинанд де-Корето маркграф Грана. Але чи не приїде він запізно, бо мабуть елекції скоротять. Посилай нарочного, завтра — другого, позавтра — третього. Ах, що вони зі мною роблять, що вони зі мною роблять!.. Французи ж не сплять ані хвилиночки!.. Коли Грана приїде по елекції, то наразить собі Казимира, і сей остаточно кинеться в обійма Франції!.. Треба за всяку ціну одружити його з сестрою цесаревої!.. Я вже закидав се Казимирові, він наче не від того, але все ж тепер... Ах, що вони зі мною роблять!.. Але я людина рішуча: коли маркграф не приїде в свій час — я передую примасові вірительні грамоти й беру на себе ініціативу. Бо інакше поляки можуть закинути цісарському дворові байдужність зглядом польської держави в так важкій справі. Побіг.

Вельопольський до Бетлена й Клобушицького. Гратулюю, панове, гратулюю, Ваші шанси о 50% піднялися.

Бетлен. Дуже мило се чути.

Вельопольський. Сторонництво Карла зробило велику помилку: занадто гостро напало на пилявчиків, і вони тепер усі пішли від Карла. Он ходить князь Домінік. Хоч із ним зле зараз, але се тимчасово. Се фігура важна. Зверніться до нього, — він певно буде ваш.

Бетлен і Клобушицький ідуть, по дорозі їх перепиняє шляхта.

— Ми з вами!..

— Ми пам'ятаємо, чим був для нас Стефан Баторій.

— Кандидатура Юрія Ракоція забезпечена, се я вам кажу.

Клобушицький. Але ж, панове... Вас певне ще не дійшла вість, що князь Юрій, всемілостивіший пан наш, поволив зійти з сього світа.

— Все одно!

— А хто там у вас на його місце?

Бетлен. Князь Сігізмунд. — Ну, то ми будемо за Сігізмунда голосувати.

Клобушицький. Дуже приємно нам се чути.

Бетлен до Заславського. Вітаємо пана зі щасливим приїздом.

Заславський кривиться. Панове, панове!.. Я знаю, я знаю... Я обіцяю вам свою поміч, але коли моя справа особиста візьме ліпший оборот. Тікає.

— Панове шляхта! Треба ставати за Ракоція! Він обіцяв виставити двадцять тисяч війська на підмогу проти Хмельницького?

— Wiara-a!.. Не забуваймо, що Семигород — то погранична держава!

Станіслав Вітовський (каштелян сандомирський). Гей панове!.. Всі, що діється нам кривда за Пиляву, в якій ми неповинні — гуртуємося коло канцлера, пана Осолінського! Він не дасть нас скривдити!..

— Осолінський запродався Франції!.. Йому Мазарен прислав великі дарунки.

Марія - Людвіка до Осолінського, але той мало її слухає й говорить то до одного, то до другого, п реловляючи де-кого по дорозі віддаючи якісь накази. Ну, як що так, то тоді нема що тривожитися. Пане Юрію! конфіденційно бере й го відразу.

Ми були з паном в різних лагерьх, бо я стояла за королевича Карла. Але той Карло — то такий... бурдюк... Негречний супроти жєнщини. Коли я його запитала, як він задивляється на справу одружіння, то він мені так грубо відповів... Кажє, що о тїм не думав... А в разї потреби. кажє, зроблю так, як звелять заступники держави. Фе!.. Хїба так відповїдають дамї? А от королевич Ян-Казимир — то цілком інакший, цілком інакший. Я скажу панові — тільки то так, по приятельському, аби те було між нами, бо то ж справа сердечна королевич Ян-Казимир освідчився менї й обїцяв одружитися зі мною. Ах!.. Я так давно вже... Зрештою пан розумїє, що як я знона буду королевою, то панові від того не буде зле, правда?

Радзейовський Гієронїм. А мене бїдного ваша королївська мосць забули цілковито?

Марія-Людвіка. Ах! І пан тут? Негречний! Філіатерно б'є хусточкою.

Гієронїм Радзейовський ловить хусточку й цілує її. Не мїр, не мїр!.. Ми ж бєролися там з Хмельницьким під Пилявою.

Марія-Людвіка згадала про свій маєстат, величчє кивнула головою. Дуже рада панї бачити. Medames et demoiselles!.. Пішла; панї й панни за нею Радзейовський зігнувся в поклон.

Одвїрний й. Його милостє яснесвоєцїи князь Ярема Корибут Вишневецький, вєвода руський.

— Vivat!.. Vivat, княже Вишневецький! Шляхта вітає свого улюблєнника.

— Ми виберемо князя верховним вождем!..

— Ми сторонники Карла!

— За ким князь? За Яном чи за Карлом?

Вишневецький. Чекайте, панове!.. Я ще нічого не знаю й нічого не розумію.

Брежі. Ха-ха!.. Кру-
тяться. Sine mandato et in-
structione et consilis! Ха-ха!..

Арпажу. Чекай, я його
налякаю. Пане после! На
хвилечку!..

Лізоля. Чим можу слу-
жити?

Арпажу. Остання но-
вина: Ян Казимир має намір
одружитися зі шведською ко-
ролевою.

Лізоля ухопився за голову.
Що пан каже?... Цього ще
бракувало!.. Але ж стани
шведські ніколи на се не зго-
дяться!

Арпажу. А от є відо-
мості, наче згоджуються.

Лізоля побіг; французи сміються.

Примас до Арпажу. Пане
после! Виникла думка післати
пана до козаків і татар —
нехай вони побачать, що не
з самою Польщею мають діло,
та нехай будуть обережні-
шими. Як пан на те задив-
ляється?

Арпажу з поклоном, З ве-
ликою охотою! З великою
приємністю!

Лізоля до Кантерштайна.
Пан посол чув, що каже ар-
чибіскуп?

Кантерштайн. Чув,
чув.

Лізоля. Але ж ми не мо-
жемо, не сміємо допустити,
щоби французи стали суд-
дями в Польщі!

Кантерштайн. Пан за-
був до кого говорить...

Лізоля. Ах!.. Він і справді
забув, що кантерштаїн і французи
працюють у контрті.

Арпажу до шляхти. Чули,
панове, що Швеція дає вам
за зречення титулу Лівонію?

— А!.. Се добре! Се під-
вищує шанси Яна!..

Лізоля зідводив двох убік.
Але ж, панове як ви можете
йняти гіру отаким, вибачте,
дурниєм? Та це ж французи
все вигадують.

— Не висмоктали ж вони
того з пальця?

Лізоля. Висмоктали! Сло-
во даю, висмоктали!

Казановський (вели-
кий маршалок коронний). А
правда, що я панові багато
поміг?

Лізоля. О!.. Наш двір
ніколи того не забуде.

— Панове канцлери не ко-
мусь королівської крони, а
собі королівство способлять.
Але так не буде, коли ми
з'єднаємося з тими панами,
що шаблю при боці, а не
бrev'яри та пера носять!

— Але як виберуть Яна-
Казимира — не буде нікого
в державі сильнішого над
Осолінського.

— Французи явма на Ка-
зимира важать.

— На випадок його ви-
бору обіцяють субсидію в три
мільйони злотих польських.

— Ого!.. Се мільйон ім-
періяль?

— А ти думав як?

— О, тоді варто за ними
йти!

— На маршалка сойму тре-
ба вибрати кого з прихиль-
ників Казимира!

— За Казимиром Литза й
польські схизматики!..

— А за Карлом духовен-
ство, більша частина Польщі
й Познанщина!

— Брехня. Се було так!
А тепер цілком інакше.

Андрій Фірлей (каш-
телян Белзьський). Треба би
порадити королевичам, аби
вони помирилися самі між
собою.

— Пробували... Сенатори
вже ходили до них.

Фірлей. Ну, і що ж?

— Не хотять.

— Нехай Карло уступить,
він же молодший.

— Але за те його сторон-
ництво сильніше.

— Було! А тепер усі пер-
рейшли на сторону Яна.

— Вже й усі!

— Усі! Усі!.. Най жие
король Ян-Казимир!..

— А що дасть ваш Казі-
мир Королеві за відступлення?
Що?

— Он королевич Карло ви-
дав на саму агітацію більше,
як мільйон злотих!

— Гостинницю в Уяздові
отворив над Вислю й го-
стить там ідою й напитками
шляхту.

— Вельмож додому на бен-
кети закликає.

— Та він тільки й надіється,
що на дорогу підкупства:
он полковника Корфа ста-
рався підкупити.

— Та що Корфа! Самого
Ярему, князя Вишневецького!

— Що там розуміти? За
ким князь стане, той і буде
королем.

Вишневецький. Спо-
чатку треба козаків усмирити.

— Се буде трудно.

Вишневецький нахму-
рився. Чому пан так думає?

— Бо Хмельницький то з
натурі салдат. Він бере міста
й одразу їх фортифікує — по-
пробуй тепер брати назад.
Треба буде добре попоти-
тися!..

Вишневецький. Стра-
хи на ляхи.

— (старий). Кажуть, ваша
милость дуже «оростоко по-
водився з русинами. Се не-
добре. Треба не забувати,
скільки добра вчинили козаки
Речі Посполитій, а ми бач
як ім відвдячилися.

Вишневецький злобно.
А ми знаємо одне: проти коза-
ків проти своїх хлопів будемо
війну вести й мститися бу-
демо до кінчини своєї! Або
вони нас знесуть, або ми їх
знесемо!.. Краще нам від
своєї руїни й вічної неслави
усім загинути, аніж козакам,
тим своїм холопам, у чім
уступити!

Януш-Радзивіл відво-
дить Вишневецького. А знаєш,
князь, що сказав Осолінський?

Вишневецький. Ну?

Януш-Радзивіл. Що
коли вибраним зістане Ян-
Казимир, то не вбачити тобі
булави, як вух своїх. Я вже,
каже, о то постараюся!

Вишневецький аж зу-
бами срипить, аж устояти на місці
не може. Та я ж уб'ю його!..
З поганого пістоля уб'ю...
Де він?.. Покажи мені, пан,
того лотра — я зараз з нього
жили вимотаю.

Януш-Радзивіл тріпає
його по плечі. Но-но-но!.. В
гарячій воді тебе, князю, мати
купала. І все ж, як ти не
крутився, а доведеться голо-
сувати на Янка.

Вишневецький. Та ні-
коли в світі! Та краще я від-
рубую собі руку, ніж підйму
її за...
Януш-Радзивіл. От
побачиш! Я сам, брат, ла-
дився рубати собі руку, а от...
залізна необхідність насу-
вається. Нічого не поробиш.

Вишневецький. Але ж
де та необхідність? В чому

¹⁾ Без поручень, інструкцій і рад.

Казановський. Мені нічого нетреба — розумієш, пан? Я тільки хотів би, аби цісар дав мені звільнення від пла за вино. Не на продаж, ні!.. Я не купець. Але я спроваджую для свого вжитку вино з Угорщини, і воно мені дуже дорого обходиться, коли з ціом.

Лізоля. О, чи може ж пан сумніватися! Але ж і овшім, і овшім!.. Якихось там 150 - 200 дукатів річно за так великі прислуги — пан занадто скромний, хе-хе-хе!.. занадто скромний!..

— Говербекові давав дві тисячі дукатів, аби той тільки перестав попірати кандидатуру Яна - Казимира.

— І нічого те не допоможе, бо шанси королевича Яна - Казимира стоять без порівняння краще!

— Uderzono, slysze, wdzwo-
ny: „Dobry będzie król z
Jabłony“; A teraz mówią chłopi-
ęta — lepszy będzie z Nepo-
renta¹⁾.

— А дай пан спокій зі своїми віршами. Тут доля держави рішається, а він...

— Най жне король Ян - Казимир!..

І пан бачить? Я бодай нічого не бачу.

Януш - Радзивіл. А от походи, послухай що говорять шляхта, що кажуть чужоземці, що думають магнати.

Ви шневецький. Наплюють мені на те, що вони говорять! Я приїхав голосувати за помічню трьох тисяч шабель.

Януш - Радзивіл. Хо-хо!.. І у мене стільки ж!

Говербек до віце-канцлера. То ми можемо числити, що ваша превелебність стане по стороні королевича Яна - Казимира?

Лещинський. Так... Стаю по стороні королевича Яна - Казимира.

Говербек. І ми можемо просити зложити писемну заяву?

Лещинський. Так... Даю заяву на письмі...

Говербек глибоко кланяється.

Брежі, Арпажу, Говербек, Кантерштайн. Тепер нам треба йти разом. При таких обставинах держави не можуть не вплинути на вибір короля. Кандидатура Яна - Казимира забезпечена. Тепер вплинути на королевича Карла.

Князь Домінік. І я з вами, панове! І на знак підданняся королевичу Янові - Казимирові — от посылаю йому свою шаблю. Відчепляє шаблю.

Остророг. Я теж з вами, панове...

Януш Радзивіл. Я прибув на елекційне поле з 3.000 людей із бажанням голосувати за Ракочого. Але мої земляки й більшість моїх одновірців заявилися за Яном - Казимиром; отже я, не хочачи йти проти своїх — схиляюся до вашого сторонництва.

Альбрехт Радзивіл. Скажу одверто: не звик ставити ногу свою там, де вже бачу сліди пана гетьмана, але добро ойчизни вимагає — і я говорю: я з вами!.. А більшість литовської шляхти — зі мною.

Сапіга, підканцлер. Я давній сторонник королевича Карла, але тепер бачу, що ради блага рідного краю треба йти на уступства.

Яловецький. Говорю в імені шляхти цілої. Ми також зголошуємося за кандидатурою королевича Яна - Казимира й просимо вибрати з сойму спеціальну комісію, яка піднялася би задачі — погодити обох королевичів, згідно змусити молодшого уступити на користь старшого.

Альбрехт Радзивіл. Мушу сказати, що от власне я, пан підканцлер, маршалок, піскарбничий і ще де-хто були на обіді в королевича Карла й старалися показати йому всю безвиглядність його кандидатури, але він зостався глухим на наші промови.

Любомірський. Скажу більше: сам королевич Ян писав до брата, просив не викликати небезпечного заколоту, від себе обіцяв що ні до брата ні до кого - будь з його сторонників не буде мати урази, але...

¹⁾ Чую, вдарено в дзвін, що добрий буде король з Яблони (Яблони — резиденція королевича Карла в 4 милях від Варшави), а тепер кажуть хлопці, що кращий буде з Непоренту (Непорент — резиденція королевича Яна - Казимира, мила від Яблони).

Яловецький. В усякім разі я ще раз вношу, аби було вибрано королевича Яна й вислано комісію від сойму.

Осолінський. Добре, добре, добре... Вишлемо, вишлемо, вишлемо... а якже. Говорить механічно, бо в сей час слухає свого секретаря.

Секретар на вухо. Гієронімка Радзейовський скликає на завтра в підканцлера нараду... Будуть на ній і воевода Подільський, і Опалінський, Залєвський, Яремка.

Осолінський. Всі сторонники Карла? О-о-о!... Цього вже забагато. Це вже треба припинити в самому зародку. Дуже хвилюється. Це вони будуть грозити військом, раз туди Яремка затесався... Що ж робити?... Що ж робити?... Ах, як би козаки!.. Ах, як би козаки!.. Рішається на крок одчаю. Панове!.. Увага!.. В домі одного з сенаторів відбуваються засідання катилінарної змови. Хотять насильно нам вибрати короля...

Голоси. Хто? Що? Де? Як? Хто сміє? Ім'я! Ім'я сенатора!

Примас. Бійся бога, що ти робиш?

Осолінський Він стратів голову. Ім'я сенатора? Ім'я сенатора... Ледве не вимовив, але стримався. Ім'я сенатора я можу назвати завтра... А з учасників...

Примас. Опам'ятайся!.. Що ти робиш?

Осолінський відмахується рукою. А з учасників ось один з них!..

Гієронім Радзейовський. Ха-ха-ха!..

Осолінський. Пан Радзейовський увесь час удавав себе за сторонника королевича Яна-Казимира, а в рішучу хвилину передається до противної сторони.

Гієронім Радзейовський. Завтра о 10-й годині рано здам публічно реляцію з тої „змови“.

Осолінський хапається за голову. Ах, хоч би яка-небудь вістка від козаків!.. Ах, як би вістка!.. Сто тисяч їхніх шабель в одну хвилину рішили би справу.

Одвірний. Панове козаки, посли від Хмельницького: Іван Гиря, Микита Гладкий, Дмитро Черкаський і Богдан Сокольський!

Мертва тиша...

Козаки входять гордо; до них придивляються, як до невиданих звірів.

Осолінський. Панове посли!.. Дуже раді вас бачити!.. Певно з добрими вістями? Але властиво не знає, що йому говорити.

Посли мовчать, і вся зала мовчить.

Старенький. І чого ви, панове козаки, воюєте? І чого ви бунтуєтеся, ворохобню підіймаєте? І звідки вам ота злість, отой гапсозажертий до своїх панів? Чи не краще вам на турків та бридких поганців було виляти оті яди та своїх бранців, що в тюрмах пропадають і в тяжких роботах по родисах та морських галерах, свободити? Чи не краще було би стати за одної віри народу, за отих сербів та болгар і інших, що коло Дністра й Дунаю, так близьких краях живуть? А ви серед братів ворохобню підіймаєте!

Іван Гиря. То не ми ворохобню підняли, а ви.

— О-о-о!?! Отого ще не чувано!

Іван Гиря. Ми ж заспокоїлися вже були, не хотіли більше пуштошити землі польської, пішли додому, але князь Ярема як почав... Людей мордував, стинав, на палю садовив, попам нашим буравами очі сверлив, розпилював людей дерев'яними пилами, на шибеницях вішав сотнями! А сам походить серед мучених та кричить: „Мучте їх так, щоб воли чули, що вмирають“... Так робив і говорив князь! Не

простий, неотесаний чоловік, а князь!.. І ще той, що був у наших руках, а ми його пустили вільно йти з України!..

Вишневецький стоїть на другому кінці залі й нервово б'є ногою об підлогу, хижо дивлячись на козачу депутацію.

Гладкий. Хто з нами хоче до бою стати — ми супроти того готові. А хто спокійний — сидіти в спокою.

Черкаський. Нерозважно й неоглядно пірвався на вас князь Ярема.

Сокольський. Не по-християнськи й не по-лицарськи починав із народом нашим.

Гиря. Я ж кажу: не диво було б, як би то який простак робив.

Черкаський. Ми прості собі люди, але з поляків, які до наших рук прийшли, ні один не згинув.

Гладкий. Ох, Яремо!.. Багато горя наробив ти нашим людям, але чекай — попадешся й ти колись у козацькі лабеті!

Сказано з великою ненавистю — аж змовкли поляки.

— Вибачайте, панове... А ви самі — реєстрові?..

Сокольський. Ми? А хто його знає! Нас гетьман не реєстрував. Ми знаємо тільки, що його милость пан гетьман кожного з нас за рівного собі має й не відділяє нас від давніх реєстрових.

— роздумчиво. Давно скаржилися на сеймиках і на сеймах панове браття грецької віри на великі свої кривди в свободі та привілеях своїх. І на відібрання де-яких бенефцій скаржилися. Як би було знайти тоді спосіб, аби герцька віра в правах своїх була заспокоєна, може й не було б нічого.

— Ні!.. От як би козакові, хоч тому, що під правом шляхетським сидить, forim¹ проти шляхтича, що кривди чинить козакові, і в раді і в земстві, і в трибуналі назначене було, — от тоді, дивись, може і в спокою все би обійшлося.

Козаки дивляться на цих радників, як на дітей

.....

¹) Забезпечення.